

2025 Year
October 4

tiad

Turkish Journal
of Iranian
Studies

Concessionaire & Editor in Chief

Associate Professor Turgay Şafak

Associate Editors

Dr. Muhammed Furkan Şahin

Editorial Board

International Relations and Political Science: Professor Mesut Özcan, Social Sciences University of Ankara, Ankara, Türkiye

History: Professor Gazi Osman Özgüdenli, Marmara University, İstanbul, Türkiye

History of Religions: Associate Professor Mehmet Alıcı, Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye

Persian Language and Literature: Professor Hicabi Kırılancı, Ankara University, Ankara, Türkiye

Turkish Language and Literature: Professor Nurettin Demir, Hacettepe University, Ankara, Türkiye

Theology: Professor Mehmet Ali Büyükkara, Marmara University, İstanbul, Türkiye

Art History and Fine Arts: Assistant Professor Ali Rıza Özcan, Mimar Sinan Fine Arts University, İstanbul, Türkiye

Anthropology: Professor M. Nazif Shahrani, Indiana University Bloomington, Bloomington, USA

Sociology: Associate Professor Seyed Javad Miri Meynagh, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iranian

Philosophy: Professor Şamil Öçal, Social Sciences University of Ankara, Ankara, Türkiye

Media and Communication: Associate Professor Abbas Assadi, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iranian

Advisory Committee

Professor Ahmet Yaşar Ocak, TOBB University of Economics and Technology (R), Ankara, Türkiye

Professor Benedek Péri, Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary

Professor Fariba Zarinebaf, University of California, Riverside, USA

Professor Homa Katouzian, University of Oxford, Oxford, England

Professor Kemal İnat, Sakarya University, Sakarya, Türkiye

Professor Mahmud Erol Kılıç, IRCICA, İstanbul, Türkiye

Assistant Professor Mahmoud Omidzadeh, University of California (R), Riverside, USA

Associate Professor Hassan Hazrati, University of Tehran, Tehran, Iran

Associate Professor Mohammed Alsulami, International Institute for Iranian Studies, Riyadh, Saudi Arabia

Associate Professor Mohsen Shariatnia, Shahid Beheshti University, Tehran, Iranian

Associate Professor Muhammed Taki Imami Hoyi, Islamic Azad University (R), Rey, Iranian

Professor Nəsim Göyüşov, Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Manuscripts, Bakü, Azerbaijan

Professor phil. Anja Pistor-Hatam, Kiel University, Kiel, Germany

Professor Richard Foltz, Concordia University, Quebec, Canada

Professor Shahram Pazouki, Iranian Institute of Philosophy, Tehran, Iranian

Assistant Professor Shervin Farridnejad, Institute of Iranian Studies, Freie University of Berlin, Berlin, Germany

Professor Shodimuhammad Sufizoda, Tajikistan National Academy of Sciences, Dushanbe, Tajikistan

Professor Tim Epkenhans, University of Freiburg, Freiburg im Breisgau, Germany

Professor Tufan Gündüz, Hacettepe University, Ankara, Türkiye

Professor Turaj Atabaki, Leiden University, Leiden, Holland

English Language Editor

Dr. Reza Vahdani Sanavi,
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi,
Ankara, Türkiye

Persian Language Editor

Dr. Ali Rıza Mukaddem

Book Review Editor

Oral Toğa

Editing

Aysel Mirzayeva

Reviewers of the Issue

Professor Ali Temizel
Associate Professor İsmail Sarı
Associate Professor Umut Başar
Dr. Ali Rıza Mukaddem
Dr. Pune Karimi
Dr. Rahim Farzam

FROM EDITOR IN CHIEF

Dear Reader,

It is with great pleasure that we present the seventh issue of the *Turkish Journal of Iranian Studies* (TJIS). We would like to express our sincere appreciation to the authors whose contributions enriched this volume, to the distinguished referees who provided their insightful evaluations, and to the TJIS editorial team for their meticulous dedication throughout the editorial process. This issue comprises three original research articles and one book review.

The first article, co-authored by Kerem Türk and Vali Golmohammadi, entitled “The Reshaping of Turkey-Iran Relations Dynamics in the Transitional Period of the International System”, explores the historical developments and driving forces that have shaped relations between Turkey and Iran, with particular emphasis on the dynamics and fluctuations of these relations in the new millennium..

The second article, “The Role of the Qashqai People during the Mosaddegh Era” by Zühre Nur Celep, examines the role of the Qashqai community -an influential Turkic community residing in southern Iran- in one of the most critical junctures of Iranian political life, namely the premiership of Mohammad Mosaddegh. The study stands out as one of the rare scholarly contributions that addresses the political behavior of this community, which has long held a notable place in Iran’s socio-political and cultural history.

The third contribution, authored by Seher Tandoğar and entitled “Two Modernist Women’s Discourses in the Context of Veiling in Educational Institutions in Turkey and Iran: Bahriye Üçok (1919-1990) and Ferruhrû Parsay (1922-1980)”, offers a comparative inquiry into the modernist discourses of two pioneering women who sought to advance positivist ideology through their intellectual and educational endeavors.

This issue also features a book review by Nejla Şen, which discusses Hüseyin Bal’s work, *Bahaism and the Characteristics of Bahai Communities*. The review draws attention to Bal’s sociological analysis of whether Bahaism can be considered a religion, with particular reference to Bahai communities living in Antalya.

We hope to meet our readers again in the forthcoming eighth issue.

Assoc. Prof. Dr. Turgay Şafak
Editor in Chief/Rights Owner

CONTENTS

RESEARCH ARTICLE

KEREM TÜRK & VALI GOLMOHAMMADI

*The Reshaping of Turkey-Iran Relations Dynamics
in the Transitional Period of the International System* 1

ZÜHRE NUR CELEP

The Role of the Qashqai People During the Mosaddegh Era 25

SEHER TANDOĞAR

*Two Modernist Women's Discourses in the Context of Veiling
in Educational Institutions in Turkey and Iran:
Bahriye Üçok (1919-1990) and Ferruhrû Pârsay (1922-1980)* 37

BOOK REVIEW

NEJLA ŞEN

Bahaism and the Characteristics of Bahai Communities 65

ULUSLARARASI SİSTEMİN GEÇİŞ SÜRECİNDE TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİ DİNAMİKLERİNİN YENİDEN ŞEKİLLENMESİ¹

 Kerem Türk² Vali Golmohammadi³

ÖZET

Bu makale, Türkiye ve İran arasındaki ilişkilere yön veren tarihi olayları ve temel itici güçleri inceleyerek, yeni milenyumda bu ilişkilerin dinamik ve dalgalanmalarını ele almaktadır. Araştırma, uluslararası ve bölgesel değişkenlerin yanı sıra her iki ülkenin iç politika dinamiklerini değerlendirerek bu iki önemli bölgesel güç arasındaki stratejik iş birliği fırsatlarını ve sınırlılıklarını analiz etmektedir. Bu bağlamda, değişen bölgesel ve jeopolitik ortamda ortaya çıkan stratejik dinamikler vurgulanmakta ve bu komşu güçlerin hem iş birliğini geliştirme hem de rekabeti yönetme zorunluluğuna dikkat çekilmektedir. Türkiye ve İran'ın ilişkileri tarihsel olarak pragmatik iş birliği ile rekabetin bir karışımı olarak tanımlanmıştır. 2000'li yılların başlarında önemli ekonomik ve güvenlik işbirlikleri öne çıkarken, Arap Baharı ve Suriye krizi ideolojik ve jeopolitik ayrılıkları yeniden alevlendirmiştir. Türkiye'de 2016'daki darbe girişimi, ilişki dinamiklerini daha da değiştirerek belirli alanlarda iş birliği için fırsatlar yaratırken, ABD'nin bölgesel politikaları, Kürt meselesi, Suriye'deki çatışmalar ve Kafkasya'daki gelişmeler rekabeti artırmıştır. İki ülke için ortak tehditler ve çıkarlar olmasına rağmen, sistemsel ve ideolojik sınırlamalar, uzun vadeli bir stratejik ittifak kurma potansiyelini sınırlamıştır. Ticaret hacimleri düşmüş, ekonomik bağlar zayıflamış ve enerji piyasalarındaki rekabet artmıştır. Ancak, karşılıklı ekonomik ve güvenlik ihtiyaçları nedeniyle iki ülke, ilişkilerini yönetmek zorunda kalmıştır. Makale, uluslararası sistemin geçiş sürecinde Türkiye-İran ilişkilerinin nasıl yeniden şekillendiğini analiz ederek, bu karmaşık ve değişen jeopolitik bağlamda fırsatlar ve zorlukları ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-İran İlişkileri, Uluslararası Sistemin Geçiş Süreci, Bölgesel Jeopolitik Dinamikler, Stratejik İş Birliği ve Rekabet.

1 Atıf/To Cite: Türk, K. ve Golmohammadi, V. (2025). Uluslararası sistemin geçiş sürecinde Türkiye-İran ilişki dinamiklerinin yeniden şekillenmesi. *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 4(7), ss. 1-24.

2 Doktora Öğrencisi, Shahid Beheshti Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, krmturk@gmail.com, Orcid: 0000-0002-8296-9098.

3 Dr., Tarbiat Modares Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, vali.golmohammadi@modares.ac.ir Orcid: 0000-0003-2503-2183

THE RESHAPING OF TURKEY-IRAN RELATIONS DYNAMICS IN THE TRANSITIONAL PERIOD OF THE INTERNATIONAL SYSTEM

ABSTRACT

This article examines the key historical events and underlying drivers shaping the dynamics of Turkey-Iran relations in the new millennium. It analyzes the impact of international and regional transformations, as well as domestic political developments in both countries, to assess the opportunities and limitations of strategic cooperation between these two pivotal regional powers. In this context, the study highlights the evolving geopolitical landscape and underscores the necessity for both countries to balance cooperation and competition. Historically, Turkey-Iran relations have been defined by a blend of pragmatic collaboration and strategic rivalry. While the early 2000s witnessed notable progress in economic and security cooperation, the Arab Spring and the Syrian crisis reignited ideological and geopolitical divergences. The 2016 coup attempt in Turkey introduced a new layer to bilateral dynamics, creating openings for tactical cooperation, even as U.S. regional policies, the Kurdish question, the Syrian conflict, and developments in the Caucasus intensified competition. Despite the presence of shared threats and interests, systemic and ideological constraints have limited the potential for a sustained strategic partnership. Trade volumes have declined, economic ties have weakened, and rivalry in the energy sector has grown. Nevertheless, mutual economic and security dependencies have compelled both sides to manage their relations pragmatically. The article explores how the transitional phase of the international system has reshaped Turkey-Iran relations and examines the challenges and opportunities embedded in this complex and fluid geopolitical environment.

Keywords: Turkey-Iran Relations, The Transition of the International System, Regional Geopolitical Dynamics, Strategic Cooperation and Competition.

Giriş

Türkiye, İran'ın komşuları arasında stratejik iş birliği ve rekabet potansiyeli bakımından en yüksek kapasiteye sahip ülkedir. Yüzyıllar boyunca komşu olan ve iki büyük imparatorluğun mirasını taşıyan bu iki ülke arasındaki ilişkilerin temel karakteri, her zaman pragmatik iş birliği ile rekabetin bir bileşimi olmuştur. 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan itibaren geçen yaklaşık dört asırlık süreçte Türkiye ve İran ne savaşmış ne de birbirlerinin stratejik müttefiki olmuştur. Yeni milenyumun ilk on yılında ise ikili, bölgesel ve uluslararası düzeyde yakın ve zaman zaman stratejik iş birliğine dayalı bir dönem yaşanmıştır. 2011 yılına gelindiğinde, dış ticaret hacminin 15 milyar dolara ulaşması, Ankara'nın İran'ın nükleer programına verdiği destek ve ABD'nin Tahran'a yönelik

yaptırımlarına katılmaması, bu dönemi iki ülke ilişkilerinde stratejik iş birliğinin öne çıktığı bir evre hâline getirmiştir (İnat, 2012, s. 14, 24).

Arap Baharı'nın başlaması ve özellikle Suriye krizinde iki ülkenin aktif biçimde karşıt konumlarda yer alması, Ankara-Tahran ilişkilerinde ideolojik ve jeopolitik farklılıkların belirleyici olmasına yol açmıştır. Ancak 2016'daki başarısız darbe girişimi, Türkiye açısından uluslararası stratejik ilişkilerini yeniden değerlendirdiği bir dönüm noktası olmuştur. Darbe girişimi sırasında İran'ın Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'a açık siyasi destek vermesi, çevresel dinamiklerle birleşerek güvenlik ve stratejik alanlarda iş birliği imkânlarını yeniden gündeme getirmiştir. Buna rağmen, son yıllarda İran'ın Türkiye ile stratejik bağlarının zayıfladığı gözlenmektedir.

Değişen bölgesel ve uluslararası koşullar, iki ülke ilişkilerine hem fırsatlar hem de tehditler getirmiştir. Bölgesel hegemonik bir düzenin yokluğunda, Ankara ve Tahran kendi çevrelerinde siyasi ve güvenlik düzenlemelerini şekillendirme konusunda artan bir istek sergilemektedir. Bununla birlikte, iki ülke de iç siyasi sorunlar ve dış müdahaleler karşısında kırılgan bir yapıdadır. Ayrıca ilişkiler, bölgesel istikrarsızlıklar ve küresel güçlerin rekabetinden etkilenmektedir. Her ne kadar iki ülke liderleri günlük gelişmelerin ötesinde kurumsal iş birliği tesis etme iradesi göstermiş olsa da çevresel dinamikler ve iç politik engeller uzun vadeli hedeflerin önünde ciddi bir bariyer oluşturmaktadır.

Tarihsel süreçte Türkiye ve İran arasındaki ilişkiler, dönemsel gerginliklere rağmen hiçbir zaman tamamen kopmamış; aksine, çeşitli alanlarda sürdürülebilir işbirlikleriyle devam etmiştir. Bu durum, iyi komşuluk politikaları-

nın zamanla belli bir olgunluk düzeyine ulaştığını göstermektedir. Stratejik öneme sahip bu iki aktör, farklı dönemlerde ideolojik ve güvenlik temelli farklılıkları yönetme çabasında olmuş ve ekonomik ilişkileri öncelikli tutma eğilimi sergilemiştir. McCurdy'ye göre Türkiye, diğer Ortadoğu ülkelerinden farklı olarak İran'ı büyük ve köklü bir ulus-devlet olarak görmüş, ilişkileri çatışma yerine yönetilebilir düzeyde tutmayı tercih etmiştir (McCurdy, 2008, s. 88). Geçmişteki imparatorluk mirası ve karşılıklı tehdit algısının düşük olması, anlayış ve hoşgörünün gelişmesine katkı sağlamıştır.

Bununla birlikte, günümüz koşullarında ilişkilerin derinleşmiş ve kurumsallaşmış bir yapıya kavuştuğunu söylemek güçtür. 2000'li yıllarda iki ülke arasında ilişkilerin geliştirilmesine uygun yapısal ve iç koşullar oluşsa da kalıcı stratejik bağların özellikle ticaret ve güvenlik alanlarında sınırlı kaldığı görülmektedir. Nitekim 2012'de 21,9 milyar dolar olan ticaret hacmi, 2020'de 3,4 milyar dolara düşerek son 15 yılın en düşük seviyesine inmiştir. 2024'ün ilk beş ayında ise %5'lik artışla 2,3 milyar dolara yükselmiştir (Aslan, 2021; TÜİK, 2024). Bu tablo, uluslararası sistemdeki ayrıştırıcı dinamikler ile Suriye merkezli rekabetin, kapsamlı iş birliği stratejilerinin önünde engel teşkil ettiğini göstermektedir.

Bölgesel dönüşümler ve uluslararası sistemin geçiş süreci, Türkiye-İran ilişkilerini hem iş birliği hem de rekabetin aynı anda derinleştiği yeni bir evreye taşımıştır. Tarihsel jeopolitik kısıtlar kısmen aşılabılırken, mevcut küresel konjonktür iki bölgesel gücün iş birliğini yeniden tanımlamasına olanak tanımaktadır. Bu bağlamda, Arap Baharı sonrası jeopolitik değişimler, ABD'nin Ortadoğu politikasındaki dönüşümler ve her iki ülkenin bölgesel kapasite

artışları, ilişkilerin seyrini doğrudan etkilemiştir. Dolayısıyla, iki ülke arasındaki stratejik dinamikler, değişen jeopolitik bağlamda hem iş birliğini teşvik eden hem de rekabeti zorunlu kılan bir karakter taşımaktadır.

Uluslararası Sistemin Geçiş Süreci ve Yeni Türkiye'nin Yükselişi

Uluslararası sistem, Soğuk Savaş sonrası kurumsal yapılarından uzaklaşarak, yeni güç dengelerinin şekillendirdiği gerçekliklere uyum sağlamaya çalışmaktadır. Bu geçiş sürecinin en temel dinamiklerinden biri, dünya siyasetinde çok kutuplu güç merkezlerinin yükselişidir. Özellikle 2008 Küresel Finans Krizi sonrasında Batı'nın ekonomik ve kurumsal liderliğine duyulan güvenin zedelenmesi, Çin'in 2013'te başlattığı Kuşak ve Yol Girişimi, Rusya'nın 2014'te Kırım'ı ilhakı, BRICS'in kurumsallaşması ve yeni alternatif uluslararası kurumların ortaya çıkışı, çok kutupluluğun ve Batı sonrası bir düzenin belirgin işaretleri hâline gelmiştir (Ikenberry, 2018, s. 7, 9, 10, 13-14). Bu bağlamda, Türkiye, 2024 itibarıyla Mısır, Etiyopya, İran, Suudi Arabistan ve BAE'nin de katılımıyla genişleyen BRICS ülkeleriyle birlikte hem uluslararası sistemin hem de çevresel jeopolitik ortamın şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Türkiye ve İran gibi orta ölçekli güçler, küresel güç dağılımındaki bu değişimden pay alma arayışındadır. Batı merkezli küresel yönetim yapılarının sorgulandığı bu dönemde Türkiye, yalnızca bölgesel bir aktör olarak kalmak istememekte; aksine, yeni uluslararası düzende hem küresel hem de bölgesel ölçekte belirleyici bir oyun kurucu olmayı hedeflemektedir.

Türkiye de tıpkı mevcut uluslararası sistem gibi bir geçiş sürecinden geçmektedir. Bu dönüşüm, 2000'li yılların başından itibaren Recep Tayyip Erdoğan'ın liderliğinde ivme kazanmış; özellikle 2014 sonrası Cumhurbaşkanlığı döneminde kurumsal ve stratejik bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde iç ve dış politika dinamikleri, Türkiye'nin ulusal rolünü ve uluslararası pozisyonunu yeniden tanımlamıştır. Ankara'nın perspektifinde, uluslararası sistemin geçiş dinamikleri, çevresel bölgelerde tarihî nüfuzunu yeniden kazanma fırsatları sunmaktadır. Bu değerlendirme, Batı'nın Türkiye'nin yakın çevresindeki etkisinin zayıfladığı, Arap dünyasının iç çatışmalarla meşgul olduğu ve İran'ın uluslararası baskılar nedeniyle nüfuz alanını daralttığı tespitine dayanmaktadır. Söz konusu algı, Türkiye'nin bölgesel dış politika araçlarında askerî yöntemlere daha fazla başvurusunun da önünü açmıştır (Yeşiltaş, 2020b, s. 89-92). Nitekim Libya krizinden Suriye iç savaşına, Kuzey Irak'tan Basra Körfezi'ne, Güney Kafkasya'dan Balkanlar ve Afganistan'a kadar birçok coğrafyada Türkiye'nin askerî varlığı dikkat çekmektedir. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın ifadesiyle, "Eğer Türkiye büyük bir devlet ve güç olmayı hedefliyorsa, dünyanın çeşitli noktalarına doğrudan erişim sağlamalıdır" (Erdoğan, 2018).

Son on yılda Türkiye'nin dış politika araçlarının giderek askerileşmesi, dış politika anlayışında önemli bir zihniyet dönüşümünü yansıtmaktadır. Ulusal çıkarların korunması ve jeopolitik nüfuzun genişletilmesi, sahada askerî varlık göstermeyi zorunlu bir unsur hâline getirmiştir. Bu kapsamda, Türkiye savunma sanayiine ve askerî kapasitesine yönelik kapsamlı yatırımlar yapmıştır. 2023'te yaklaşık 16 milyar dolar olan savunma bütçesi, 2024'te %150

artışla 40 milyar doların üzerine çıkmış; silah ihracatı 5,5 milyar dolara yaklaşmış; beş Türk şirketi dünyanın en büyük savunma sanayi firmaları listesine girmiştir. Türkiye, silah ihtiyacının %70'inden fazlasını yerli üretimle karşılayarak dünyanın en güçlü on askeri gücü arasına girmiştir (Defence Industry Europe, 2023; SIPRI, 2024). Bu askerileşme eğilimi, büyük ölçüde çevresel stratejik ortamda artan güvenlik tehditlerinden kaynaklanmaktadır. Ancak Türkiye, bu süreçte Batılı müttefiklerinden yeterli desteği görememiştir.

Bu bağlamda, Türkiye'nin dış politikasındaki en çarpıcı değişim; Batı ile ilişkilerin niteliğinde yaşanan dönüşüm, Batılı müttefiklerle artan gerilimler ve buna paralel olarak Doğu'da yükselen güçler ve kurumlarla stratejik yakınlaşma arayışıdır. Neo-realist bir perspektifle bakıldığında, yükselen güçler arasındaki iş birliği ve çatışma dinamikleri esas olarak uluslararası güç dağılımından etkilenmektedir (Mearsheimer, 2019, s. 12). İki kutuplu sistemlerde ittifak yapıları daha sağlamdır; ancak çok kutuplu ve geçiş sürecindeki bir sistemde ittifaklar daha dinamik ve esnektir. Bu koşullarda güç asimetrisi olan iki yükselen güç arasındaki stratejik ilişkiler, belirsizlikler nedeniyle kırılgan ve istikrarsızdır (Schwarzer, 2017, s. 19, 23-24). Türkiye'nin Doğu güçleriyle stratejik yakınlaşması ya da Batı yapılarından uzaklaşması, kalıcı mekanizmalara değil; bölgesel güç olarak bağımsızlık kazanma çabalarına ve değişen sistem koşullarında nüfuzunu maksimize etme stratejisine dayanmaktadır.

2000'li yıllardan itibaren Türkiye, Atlantik-ötesi ittifakın stratejik taahhütlerinden kademeli olarak uzaklaşmış, değişen bölgesel ve küresel denklemlerde daha bağımsız bir tu-

tum benimsemiştir. Bu eğilim 2010'larda belirginleşmiş; 2016'daki darbe girişimi sonrası Batı ile "ittifak içi güvenlik ikilemi" daha da derinleşmiştir (Yeşiltaş, 2020a, s. 289-294). Batılı müttefiklerden algılanan tehditlerin artması, Türkiye'nin Avrupalılaşma sürecini ve NATO içindeki taahhütlerini zayıflatmıştır. Sonuç olarak Türkiye, Batı'ya karşı çelişkili niyetler barındıran alternatif yapılar ve işbirliklerine yönelmiştir. Enerji, ticaret, savunma ve dış politika alanlarında Rusya, Çin ve İran gibi Batı-dışı güçlerle ilişkiler geliştirmiş; Suriye krizinde Moskova ve Tahran ile ortaklık kurmuş; Şanghay İşbirliği Örgütü'ne üyelik isteğini dile getirmiş; Rusya'dan S-400 hava savunma sistemi almış; Çin ve Rusya'nın en büyük ticaret ortakları arasına girmiştir. Bu adımlar, Türkiye'nin Batılı müttefiklerine karşı hem yumuşak hem de sert güç stratejilerini eşzamanlı olarak kullandığını göstermektedir.

Bu koşullar altında Türkiye, Batı ile bağlarını tamamen koparmadan, Batı ve Doğu arasında denge kurmaya dayalı çok yönlü bir dış politika izlemektedir (Ersen, 2019, s. 37). Bu yaklaşım, uluslararası sistemin geçiş sürecinde stratejik bağımsızlığı güvence altına alma ve yalnızlaşmaktan kaçınma hedeflerine hizmet etmektedir. Ancak ittifakların kalıcılığı, aktörlerin tehdit ve fırsat algılarının değişkenliği nedeniyle belirsizdir. Türkiye'nin stratejik kültürü, net ve kalıcı bir dost-düşman ayırımına dayanmamakta; çevresel gelişmelere ve iç politikaya bağlı olarak bu ayrımlar sürekli değişmektedir. Bu esnek stratejik kültürün bir yansıması olarak, geçici ve amaca yönelik ittifaklar, Türkiye'nin siyasi etkinliğini artırma ve uluslararası konumunu güçlendirme hedeflerinde önemli bir araç hâline gelmiştir.

Türkiye-İran İlişkilerinin Tarihsel Seyri

Türkiye ve İran arasındaki ilişkiler, tarihsel olarak güvenlik, ekonomi ve kimlik dinamiklerinin şekillendirdiği rekabet ve iş birliği kârlarının bir bileşimi olarak gelişmiştir. Her ne kadar iki ülke, 1950-1960 döneminde ilişkilerinin en yakın evresini yaşamış olsalar da, hiçbir zaman stratejik müttefik konumuna ulaşmamış; öte yandan 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan bu yana doğrudan savaşa da girmemişlerdir. Osmanlı ve Safevi İmparatorlukları, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda güçlerinin zirvesindeyken Şii Safeviler ile Sünni Osmanlılar arasındaki ideolojik ve jeopolitik rekabet, karşılıklı ilişkilerin ana eksenini oluşturmuştur. Şah İsmail'in 1514 Çaldıran Muharebesi'ndeki yenilgisinden 1639'a kadar iki taraf arasında beş savaş daha gerçekleşmiş; nihayetinde Bağdat ve Mezopotamya'nın bazı bölgelerinin Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle sonuçlanan ve "Zehab Antlaşması" olarak bilinen anlaşma imzalanmıştır. Safevi Hanedanı'nın yıkılışı ve kısa süreli Afgan hâkimiyetinin ardından, Kaçar döneminde Nadir Şah'ın uzlaştırıcı dinî yaklaşımı, iki ülke arasındaki ideolojik gerilimi yumuşatmıştır. On sekizinci yüzyılın sonlarında ise Osmanlı İmparatorluğu'nun iç isyanlar ve Rusya karşısında yaşadığı ardışık yenilgiler, İran ile ilişkilerde güç mücadelesinin yerini karşılıklı nüfuz ve çıkarların kabulüne bırakmıştır (Jenkins, 2012, s. 12-14).

Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile Pehlevi İran'ı arasında yakınlaşma süreci başlamış, her iki ülke de Batı'dan bağımsız, modern, merkezî ve güçlü ulus-devletler inşa etme hedefini paylaşmıştır. Atatürk ve Rıza Şah'ın liderliğinde geliştirilen modern-

leşme ve sekülerleşme projeleri, medreseler ve dinî otoriteler üzerinde devletçi kontrol mekanizmaları tesis etmiş; bu süreç, 1934-1937 arasındaki karşılıklı ziyaretler ve reformlarla somutlaşmış, 1937'de Afganistan'ın da katılımıyla imzalanan Sadabad Paketi ile kurumsal bir ittifaka dönüşmüştür. İkinci Dünya Savaşı sonrasında iki ülke, Sovyet tehdidi karşısında ABD ve Batı ile stratejik iş birliğine yönelmiş; ancak bu görece ortaklık, esasen ABD'nin bölgesel stratejileri, örneğin CENTO Paketi çerçevesinde şekillenmiştir (Çetinsaya, 2003, s. 120-125).

1979 İran İslam Devrimi, Türkiye-İran ilişkilerinde köklü bir kırılma yaratmış; NATO üyesi, laik ve Batı müttefiki Türkiye ile devrim sonrası anti-emperyalist, Batı karşıtı İslamcı bir rejim kuran İran arasında derin bir ideolojik karşıtlık ortaya çıkmıştır. İran'ın İslam Devrimi'ni bölgeye ihraç etme hedefi, İsrail ve ABD karşıtı politikaları, özellikle Türk seküler elitleri açısından güvenlik tehdidi olarak algılanmıştır. Böylece Pehlevi dönemindeki görece stratejik iş birliği yerini, ideolojik temelli güvensizlik ve çatışma zeminine bırakmıştır. İran İslam Cumhuriyeti, Batı merkezli düzenle açık bir karşıtlık içindeyken, Türkiye Batı'nın kimlik ve güvenlik yapılarıyla bütünleşmiş konumunu sürdürmeye çalışmıştır (Karmon, 1997, s. 36-38).

Bununla birlikte, devrim sonrası İran'ın yaşadığı iç istikrarsızlıklar ve uluslararası izolasyon, Türkiye açısından stratejik fırsatlar da doğurmuştur. Ankara, bu süreçte Batılı müttefikler nezdinde jeopolitik önemini artırmış; komünizm ve siyasal İslam'ın yayılmasına karşı denge unsuru olarak öne çıkmıştır (Jenkins, 2013, s. 16). Ancak, özellikle Kürt hareketlerinin ivme kazanması ve Sovyet yayılmacılığı tehlikesi, Türkiye'nin İran'ın tamamen zayıf-

lamasını istememesine yol açmıştır. Bu nedenle Ankara, Batı ile ilişkilerini sürdürürken Tahran'la da dengeli bir ilişki kurmaya çalışmıştır (Sinkaya, 2012, s. 4-6).

1980'de Irak'ın İran'a saldırısıyla başlayan savaş, iki ülke ilişkilerinde ideolojik söylemin geride kalmasına neden olmuştur. İran'ın devrimci idealleri "ihraç etme" kapasitesinin sınırlılığı ve Türkiye'nin kendi iç siyasi sorunları, tarafları pragmatik politikalar izlemeye zorlamıştır. Ancak 1980'lerin sonlarında İran'da devrimci unsurların güç kazanması, Türkiye'de ise 1980 askerî darbesi sonrası güçlenen merkezî yönetim ve seküler politikalar, ideolojik farklılıkların yeniden öne çıkmasına yol açmıştır. Bu süreçte ilişkiler, diplomatik krizler ve güvensizlik zemininde siyasi ve ekonomik kopma noktasına yaklaşmıştır (Karmon, 1997, s. 36-38).

1990'lar, Türkiye-İran ilişkilerinde gerginliğin zirve yaptığı bir dönem olmuştur. Karşılıklı büyükelçi sınır dışı etme vakaları yaşanmış; iki ülke arasındaki rekabet Irak, Orta Asya ve Güney Kafkasya gibi bölgelere taşmıştır. Ankara, Pan-Türkist politikalar çerçevesinde İran'ın kuzeybatısındaki Azerbaycan Türklerini teşvik ederken, Tahran'ın da Türkiye'deki İslamcı hareketlere destek verdiği algısı oluşmuştur (Olson, 2002, s. 73). Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonrası tek kutuplu düzende, ABD'nin bölgesel etkisi altında, iki ülkenin farklı güvenlik yaklaşımları özellikle Arap-İsrail çatışması, Kuzey Irak politikaları ve Orta Asya-Kafkasya'daki nüfuz mücadelesinde karşı karşıya gelmelerine yol açmıştır (Calabrese, 1998, s. 79-80).

Bu dönemde, 1996'da Refah Partisi lideri Necmettin Erbakan'ın başbakan olması ilişkilerde yumuşamaya neden olmuştur. Erbakan,

ilk yurtdışı ziyaretini İran'a yapmış, Ağustos 1996'da 23 milyar dolarlık doğalgaz anlaşması imzalamış ve bu adımıyla ABD'nin İran ve Libya'ya yönelik yaptırımlarına meydan okumuştur. Batı karşıtı söylemlerle Türkiye'nin İslam dünyasıyla bağlarını güçlendirmeyi hedefleyen Erbakan, G-7'ye alternatif olarak D-8 girişimini başlatmış; ancak yapısal engeller ve üye ülkeler arasındaki çıkar farklılıkları nedeniyle beklenen başarı sağlanamamıştır. Yine de bu dönem, karşılıklı güvensizlik algılarının azaldığı ve siyasi-ekonomik iş birliğinin arttığı kısa bir evre olmuştur (Akbarzadeh & Barry, 2016, s. 2). Ancak Erbakan'ın kısa süreli iktidarı, kalıcı bir ortaklık modelinin oluşmasına imkân vermemiş; 1997'de istifası ve Refah Partisi'nin kapatılmasıyla seküler elitlerin İran'a yönelik temkinli ve mesafeli politikası yeniden hâkim olmuştur.

Yeni Yüzyılda Türkiye-İran İlişkilerinde Stratejik Yakınlaşma Arayışı

2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) iktidara gelmesi, Türkiye-İran ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etmiştir. İdeolojik farklılıkların görece azalması, karşılıklı güvenlik endişelerinin hafiflemesi ve ekonomik ilişkilerin genişletilmesi gerekliliği, iki ülke arasındaki ilişkilerde iyileşme işaretleri vermiştir. İran'da Muhammed Hatemi'nin liderliğindeki ılımlı hükümetin "Medeniyetler Arası Diyalog" ve "Komşularla Uzlaş" politikaları, dış politikada ideolojik yaklaşımları geri plana iterek daha pragmatik bir çizgiye yönelmesini sağlamıştır. Türkiye'de ise, kadroları büyük ölçüde İslamcı gelenekten gelen AK Parti, "komşularla sıfır sorun" anlayışı ve İslam dünyasıyla daha yoğun etkileşimi hedefleyen çok

yönlü dış politikasıyla Ankara-Tahran ilişkilerini güçlendirme eğiliminde olmuştur. Bu yaklaşım, İran'daki siyasi ve güvenlik çevrelerinde Türkiye'nin "Batı'nın bölgedeki uzantısı" imajını yumuşatmış; Türkiye, İslam Devrimi'nden ilham alan ve "İslami Uyanış" projesiyle örtüşen yönelimler sergileyen bir aktör olarak algılanmaya başlanmıştır (Sinkaya, 2012, s. 139-141).

AK Parti'nin ilk döneminde (2002-2005) parti yöneticileri, Millî Görüş hareketinden ayrılan bir siyasi-ideolojik kimlik inşa ederek Avrupa Birliği (AB) ve kısmen ABD ile ilişkileri geliştirmeye odaklanmıştır. Bu yıllarda İran, Türkiye'nin dış politika gündeminde öncelikli bir yer tutmamış; Avrupalılaşma süreci ve iç reformlar, hükümetin öncelikleri arasında olmuştur. Ancak, 2005 sonrasında AB üyelik sürecinde yaşanan tıkanma –özellikle Kıbrıs sorunu ve Fransa ile Almanya'nın karşıt tutumları– Ankara'yı komşularıyla ve daha geniş Ortadoğu bölgesiyle ilişkilerini güçlendirmeye yöneltmiştir (Özcan & Özdamar, 2010, s. 110-112). Bu dönemde Ahmet Davutoğlu'nun dışişleri bakanlığı, komşu ülkelerle ilişkilerin yeniden yapılandırılmasına ivme kazandırmıştır.

Bölgesel düzeyde, 2003'teki ABD'nin Irak işgali, Türkiye ve İran'ı stratejik yakınlaşmaya zorlayan güvenlik tehditleri yaratmıştır. Türkiye'nin işgale katılmama kararı, İran'ın Ankara'yı "Washington'un bölgedeki uzantısı" olarak görme eğilimini kırmıştır. Saddam Hüseyin sonrası Irak'ta artan belirsizlik ve Kürt bağımsızlık hareketleri, iki ülkeyi ortak güvenlik endişeleri etrafında yakınlaştırmıştır. Kuzey Irak'taki Kürt siyasi hareketliliği karşısında ortak tehdit algısı gelişmiş, bu durum uzun süreli rekabetin ardından iki tarafın iş birliğine yönelmesini sağlamıştır (Sinkaya, 2018, s. 853).

Bununla birlikte, bölgede Kürt gruplar üzerindeki nüfuz mücadelesi, Türkiye-İran rekabetini tamamen ortadan kaldırmamıştır.

2004'ten itibaren PKK ve İran'daki uzantısı PJAK'ın saldırılarındaki artış, bu grupları iki ülke açısından ortak güvenlik tehdidi haline getirmiştir. Temmuz 2004'te Başbakan Erdoğan'ın Tahran ziyareti sırasında İran, bu örgütleri resmen "terörist" olarak tanımıştır. Ancak 11 Eylül sonrası Amerikan müdahalelerinin güvenlik ve mali etkileri, iki ülkeyi ABD'ye karşı daha dengeli bir iş birliğine yöneltmiştir (Keyman & Sazak, 2015, s. 325).

2000'li yılların başında İran, uluslararası sistemde artan ölçüde güvenlik tehdidi olarak algılanmaya başlanmış; Bush yönetiminin İran'ı "Şer Ekseni" içerisinde tanımlaması ve nükleer programını küresel bir kriz konusu haline getirmesi, Tahran-Washington hattındaki gerilimi derinleştirmiştir. ABD'nin Afganistan ve Irak'taki askerî operasyonları ile İran'ın nükleer tesislerine yönelik olası saldırı ihtimali, Türkiye açısından da bölgesel güvenlik ortamını kırılganlaştırmıştır. Ankara, bu süreçte İran'ın barışçıl nükleer enerji hakkını savunan, bağımsız bir dış politika izlemiş ve Tahran'a yönelik baskıların azaltılması için diplomatik çabalar yürütmüştür. Türkiye'nin bu tutumu, İran ile P5+1 arasındaki müzakerelerde arabuluculuk girişimlerine zemin hazırlamıştır (Golmohammadi, 2019a, s. 162, 232).

2010'da Türkiye ve Brezilya'nın öncülüğünde imzalanan "Tahran Deklarasyonu" ile İran'ın düşük zenginleştirilmiş uranyumunun Türkiye'ye gönderilmesi ve karşılığında nükleer yakıt alması öngörülmüş, ancak ABD ve müttefiklerinin karşı çıkması nedeniyle anlaşma başarısız olmuştur. Türkiye, aynı yıl BM Güvenlik

Konseysi'nde İran'a yönelik yeni yaptırımlara "hayır" oyu vererek müttefiklerinden bağımsız bir tavır sergilemiştir. Erdoğan, Batı'nın nükleer meselede çifte standart uyguladığını savunmuş, İsrail'i asıl nükleer tehdit olarak göstermiştir (Sinkaya, 2016, s. 87).

Türkiye'nin İran'ın nükleer programına verdiği destek, Batılı başkentlerde iki ülke arasında stratejik ortaklık olduğu yönünde endişelere yol açmıştır. Bu algı, Türkiye-İsrail ilişkilerinin 2009 Davos çıkışı ve 2010 Mavi Marmara olayı sonrasında gerilmesiyle pekişmiştir. Erdoğan'ın İsrail karşıtı söylemleri, Tahran'da ve diğer Ortadoğu başkentlerinde büyük yankı uyandırmıştır. Aynı dönemde Türkiye-İran ticaret hacmi 2000'de 1 milyar dolardan 2011'de 16 milyar dolara, 2012'de ise altın ticaretindeki artışla 22 milyar dolara yükselmiştir. Türkiye, İran'ın ikinci büyük doğalgaz, önemli petrol tedarikçisi olmuş; İran ise Türkiye için sanayi ürünlerinde başlıca pazar konumuna gelmiştir (Dünya Bankası, 2017).

Ekonomik ilişkilerin İran lehine gelişmesi, Ankara'yı Tahran açısından bölgede stratejik bir ortak konumuna taşımış; İran, Türkiye'yi uluslararası yaptırımlara karşı "kara şövalye" olarak görmüştür. Ancak 2011 Arap Baharı'nın ardından Ortadoğu'daki dönüşümler, Türkiye ve İran arasında ideolojik ve jeopolitik rekabeti yeniden alevlendirmiştir.

2011 Arap Devrimleri Sonrası Türkiye-İran İlişkilerinde Yeni Rekabet Dalgası

2011'deki Arap Devrimleri, bölgesel güçler açısından maddi ve söylemsel nüfuzlarını artırma fırsatı olarak görülmüş ve Türkiye ile İran'ı bu tarihi gelişmeden yararlanmaya yöneltmiş-

tir. Türkiye, Batılı müttefiklerinin Ortadoğu stratejilerindeki avantajlı konumu sayesinde bu süreçte öne çıkarken; İran, Şam'daki müttefikini kaybetme riski ve özellikle ABD, İsrail ve Suudi Arabistan gibi bölgesel rakipleri karşısında stratejik dezavantaj yaşama endişesiyle daha temkinli ve muhafazakâr bir politika izlemiştir (Akbarzadeh ve Barry, 2016, s. 4; Türk vd., 2023, s. 272). 2011 sonrası dönemde, Amerikan güçlerinin Irak'tan çekilmesi ve Arap Devrimlerinin başlaması gibi iki önemli gelişme, Türkiye-İran ilişkilerini rekabetçi ve zaman zaman gergin bir evreye taşımıştır. Bu iki değişim, her iki ülkenin coğrafi çevresinde güç ve nüfuz boşluğu yaratarak bölgesel ittifakların ve hizalanmaların yeniden şekillenmesine, dolayısıyla güç mücadelesinin kızışmasına yol açmıştır.

Arap Devrimlerinin ortaya çıkardığı en önemli sorulardan biri, devrimci Arap halklarının yeni siyasi sistemlerini inşa ederken hangi İslami yönetim modelini benimseyecekleriydi. Seçenekler arasında yer alan Suudi Arabistan'ın muhafazakâr ve patrimonyal monarşisi, devrimcilerin demokratikleşme ve kalkınma talepleri açısından cazip görünmüyordu. Buna karşılık, Türkiye ve İran, Arap devrimlerine ilham verme iddiasıyla ciddi bir rekabete girişti. İran'daki devrimci elitler, Arap devrimlerini "İslami Uyanış" olarak adlandırarak, bu hareketlerin 1979 İslam Devrimi'nden ilham aldığını ve Arapların Batı destekli otoriter rejimleri devirerek kendi ülkelerinde İslami yönetimler kurmaya çalıştıklarını savundu (Ayatollah Khamenei, 2011). Türkiye ise yönetimdeki başarısı, ekonomik gelişimi ve İslam ile demokrasiyi uzlaştırma deneyimi sayesinde Arap halklarının sempatisini kazanmış ve cazip bir model haline gelmişti. Bu bağlamda, Batılı ülkeler

de AK Parti'nin "demokratik İslam" modelini, Suudi Arabistan'ın selefi teokrasisine ve İran'ın devrimci yaklaşımına karşı bir denge unsuru olarak destekledi. Böylece Tunus'tan Mısır'a, Libya'dan Suriye'ye kadar birçok Arap devrimcisi Türkiye'yi model olarak benimseme eğilimi gösterdi (Gardner, 2013, s. 373). Nitekim Tunus'un Nahda Partisi lideri Raşid el-Gannuşi, AK Parti modelini övgüyle karşılayarak, "Tunus İran değil, ben de Ayetullah Humeyni değilim" demiştir (BBC, 2011).

Arap Devrimlerinin başlaması, Türkiye'nin dış politikasında daha aktif bir rol üstlenmesi, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki gelişmelere liderlik etmesi ve büyüyen ekonomisi için yeni pazarlar aramasıyla örtüştü. Bu dönemde, Arap kamuoyunda Türkiye, başarılı bir İslami yönetim modeli olarak görülmekteydi. 2010 yılı sonunda yapılan anketler, Arap katılımcıların üçte ikisinin Türkiye'nin bölgesel rolüne olumlu baktığını ve %80'inin ülkelerinin Ankara ile ilişkilerini geliştirmesini istediğini gösteriyordu (Golmohammadi, 2019b, s. 174-179). Mısır, Libya, Tunus ve Suriye'deki Müslüman Kardeşler kökenli siyasi aktörlerin iktidara gelmesi, AK Parti liderlerinin bölgesel vizyonlarının gerçekleşmekte olduğu izlenimini yaratmıştı. Ancak bu yönetimlerin, kendi ülkelerindeki ekonomik sorunlara ve güvenlik tehditlerine karşı etkili çözümler üretememesi, Ankara'yı zor bir tercihle karşı karşıya bıraktı: ya ideolojik yakınlığı bulunan bu yönetimlerin yanında yer alacak ya da kendi ekonomik çıkarlarını ve bölgesel güvenliğini riske atma pahasına desteğini gözden geçirecekti (Kayadibi ve Birekul, 2012, s. 268).

3 Temmuz 2013'te Mısır'da Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi'nin General Abdulfettah

es-Sisi tarafından devrildiği askerî darbe, Türkiye'nin bölgesel dengeleri ve Mısır'daki iç dinamikleri yanlış değerlendirdiğini gösterdi. Ankara'nın darbe sonrası ideolojik yaklaşımını sürdürmesi, Türkiye'nin Sisi yönetimi ve onun bölgesel ile uluslararası müttefikleri olan Suudi Arabistan ve bazı Batılı ülkelerle ilişkilerinin bozulmasına yol açtı. Bu gelişmeler, Arap kamuoyunda Türkiye'nin dış politikasının mezhepçi olarak algılanmasına neden oldu ve Türkiye modelinin popülaritesinde belirgin bir düşüş yaşandı. Türkiye'nin bölgesel imajına yönelik olumlu görüşler, 2011'de %78 iken 2013'te %45'e geriledi (Akgün ve Gündoğar, 2014, s. 20).

Suriye iç savaşı ise Türkiye-İran rekabetinin ana sahası haline geldi. Suriye, İran açısından Arap dünyasına açılan kapı, ABD ve İsrail'in bölgedeki faaliyetlerine karşı bir set ve Hizbullah'a ulaşımı sağlayan kritik bir köprü konumundaydı. Bu nedenle Tahran, Suriye'deki karışıklıkları Batı'nın bölgeyi istikrarsızlaştırma girişimi olarak yorumladı. Türkiye ise Suriye'deki ayaklanmayı Arap Devrimlerinin bir uzantısı olarak görerek rejim değişikliği sonucunda müttefik güçlerin iktidara gelmesini ve Suriye'de nüfuz kazanmayı hedefledi. Ankara, bu süreçte "Özgür Suriye Ordusu"nu destekledi ve sınırlarını mali, askerî yardım ile yabancı savaşıtlara açarak muhaliflere destek verdi. Bu durum, Türkiye-İran ilişkilerinde yeni bir gerilim kaynağı yarattı.

İran liderleri, Türkiye'nin Suriye krizindeki aktif müdahalesini ABD ve Suudi Arabistan ekseninde bir komplo olarak gördü. Tahran'da, Ankara'nın İran'ın bölgesel etkisini zayıflatmayı amaçladığı yönündeki algı güçlendi. NATO'nun 2010'da Türkiye topraklarına konuşlandığı Patriot füze savunma sistemleri, bu endişeyi

artırdı. Türkiye, sistemlerin İran'a karşı olmadığını açıklasa da Tahran bunu doğrudan kendi güvenliğine tehdit olarak değerlendirdi. Böylece Suriye'de ideolojik ve mezhepsel rekabet kaçınılmaz hale geldi. Türkiye Sünni muhalefeti, İran ise Hizbullah ve Fatimiyyun gibi Şii müttefikleri aracılığıyla Esed rejimini destekledi. Bu durum, iki ülke arasında "vekalet savaşı" niteliğinde, ilan edilmemiş bir çatışmaya dönüştü.

Bu süreçte, Türkiye'nin İran'ı "Fars İmparatorluğu" olarak nitelendiren ve İran'ın Irak ile Suriye'de Şii yönetimler kurma çabası içinde olduğunu iddia eden açıklamaları ilişkileri daha da gerdi. Türkiye'nin İslamcı hareketlere, özellikle Müslüman Kardeşler'e verdiği destek, Tahran açısından Ankara'nın politikalarının önceki seküler, Batı yanlısı politikalarından daha büyük bir tehdit olarak görülmesine neden oldu. Karşılıklı güvensizlik, iki ülkenin Arap çoğunluklu bölgelerdeki jeostratejik ve politik rekabetinde ideolojik ayrışmaları belirginleştirdi.

Suriye'deki çatışmaların derinleşmesi, Kürt meselesinin de Türkiye-İran ilişkilerinde yeniden gerginlik kaynağı haline gelmesine yol açtı. Türk karar alıcılarına göre İran ve Suriye, PKK, PYD ve YPG gibi grupları destekleyerek Türkiye'nin Beşşar Esed karşıtı politikasını etkisizleştirmeye çalışıyordu. 2011 sonunda PJAK ile İran arasında yapılan ateşkes ve PJAK liderlerinden Murat Karayılan'ın İran tarafından yakalandığı iddiaları, İran'ın PKK'yı Türkiye'ye karşı bir baskı aracı olarak kullandığı yönündeki inancı güçlendirdi (Sinkaya, 2018, s. 844). Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi (IKBY) de iki ülke arasındaki rekabetin sahalarından biri haline geldi. Bağdat'taki Şii hükümette İran'ın artan etkisi, Türkiye'nin ener-

ji ihtiyaçları ve IKBY'deki ekonomik çıkarları, Ankara'yı Irak Kürtleri ile ilişkilerini yeniden geliştirmeye yöneltti (Charountaki, 2012).

Kuzey Suriye'deki Kürt bağımsızlığı endişelerine rağmen, iki ülke karşılıklı güvensizlik ve bölgesel farklılıklar nedeniyle ortak hareket edemedi. Ankara, Irak Kürdistan Demokrat Partisi aracılığıyla Suriye Kürtlerini muhalefetle bütünleştirmeye ve PYD'nin Kuzey Suriye'de federal bir yapı kurmasını engellemeye çalışırken; İran, Baas rejimi ve Kürdistan Yurtseverler Birliği bağlantılarını kullanarak PYD'yi Türkiye ve müttefiklerine karşı hamle yapmaya teşvik etti (Wilgenburg, 2016). Bu durum, Kürt gruplarına bölgesel ve topraksal genişleme için daha fazla manevra alanı sağladı.

Bu dönemde iki ülke arasındaki ticaret hacmi de düşüş gösterdi. ABD ve AB yaptırımları ile İran'ın petrol gelirlerindeki azalma, 2013'te ticaret hacmini 15 milyar doların altına indirdi. 2015 ve 2016'da bu rakam 10 milyar doların altına düştü (Dünya Bankası, 2017). Bu düşüşte, Suriye ve Irak'taki jeopolitik çekişmeler ve Türkiye'nin enerji tedarik kaynaklarını çeşitlendirme çabaları etkili oldu. 2016'da İran, Türkiye'nin gaz ihtiyacının yaklaşık %18'ini karşılamıştır. Aynı yıl, Türkiye'nin gaz ihtiyacının %50'den fazlası Rusya'dan, %13'ü Azerbaycan'dan, %8'i Cezayir'den sağlanmıştır (Uluslararası Enerji Ajansı, 2016). Son yıllarda İsrail, Katar ve IKBY toplam 15 milyar metreküplük kapasite ile Türkiye'nin gaz tedarikçileri arasına girmiş, bu da Türkiye-İran enerji bağlarının önemini azaltmıştır. 2015 Ocak'ında yürürlüğe giren İran-Türkiye Tercihli Ticaret Anlaşması'nın ticaret hacmini artırması beklenirken, rakamlar önceki yıllara kıyasla düşüş eğilimini sürdürmüştür.

2016 Darbe Girişimi Sonrası Dış Politikada Pragmatizmin Yükselişi ve İran ile İlişkiler

15 Temmuz 2016'daki başarısız darbe girişimi, Türkiye'nin yakın dönem siyasi ve yönetim tarihinin en kritik olaylarından biri olarak, güç dengelerinde ve iç politika dinamiklerinde köklü değişimlere yol açmış; dış politika stratejilerinin, dost-düşman tanımlarının ve ittifak seçeneklerinin yeniden değerlendirilmesine neden olmuştur. Bu olay, millî güvenlik (siyasi rejim güvenliği dâhil) meselesini önceliklendirmiş, Türk dış politikasında pragmatizmin önemini artırmış ve Ankara'nın ABD, Avrupa Birliği, Rusya ve İran ile ilişkilerini yeniden gözden geçirmesine yol açmıştır. İran ve Rusya, darbe girişiminin hemen ardından Erdoğan yönetimine açık destek verirken; ABD ve Avrupa'dan gelen muğlak tepkiler, Türk karar alıcıları nezdinde Batılı güçler ile bazı bölgesel müttefiklerinin Erdoğan'ı devirme planı içinde olduğu yönünde tehdit algısını güçlendirmiştir. Türk devlet medyasında CIA'nin darbenin arkasında olduğu iddiaları yer almış, bu da Türkiye'de Amerikan karşıtı duyguların belirgin şekilde artmasına yol açmıştır. Aynı dönemde, NATO müttefikleri tarafından desteklenen PYD'nin, Kuzey Suriye'de DEAŞ'tan alınan bölgelerde askerî ve operasyonel yardım alması, Türkiye'nin güvenlik endişelerini derinleştirmiş ve Suriye stratejisinde önceliklerini yeniden belirlemesine neden olmuştur (Aras, 2017).

Bu süreçte, Rusya'nın Suriye krizine doğrudan askerî müdahalesi ve İran-Rusya ekseninin muhalifler ile DEAŞ'ın kontrolündeki bölgeleri Esed rejimi lehine geri alma yönündeki politik ve operasyonel ilerlemeleri, sahadaki güç

dengesini rejim lehine çevirmiştir. Bu gelişmeler, Türkiye'nin Suriye politikasında zorunlu revizyonlara gitmesine yol açmıştır. Başbakan Binali Yıldırım'ın "dış politikada dost sayısını artırma" söylemi ve "yakında Suriye ile ilişkilerimizi normalleştireceğimizden eminim" ifadesi (Yıldırım, 2016), bu değişimin kamuoyuna yansıyan en net göstergelerinden biri olmuştur. Esed'i devirme önceliği, iç politikada güç pekiştirme ve Suriyeli Kürtlerin güney sınırlarında kazandığı mevzileri engelleme gibi daha acil hedeflerle yer değiştirmiştir. Ankara'nın bu politika revizyonu ve Tahran'ın darbe girişimi sonrasında mevcut hükümete verdiği destek, Türkiye-İran ilişkilerinde görece bir yakınlaşma zemini hazırlamıştır. Türkiye, Batılı müttefiklerinden umduğunu bulamayınca uluslararası izolasyondan kaçınmak amacıyla bölgesel stratejik alternatiflere yönelmiş; kısa vadeli güvenlik ve jeopolitik çıkarlarını koruyabilecek bir zemin olarak Rusya-İran eksenine yaklaşmıştır.

Batı ile yaşanan gerilim, Türkiye'nin Suriye politikasında köklü bir yön değişikliğine ve Rusya ile İran'la daha yakın diplomatik iş birliğine kapı aralamıştır. Bu çerçevede başlatılan Astana Barış Görüşmeleri, yalnızca sahadaki çatışmaların azaltılması açısından değil, aynı zamanda bölgesel düzeyde yeni bir jeopolitik hizalanmanın oluşması bakımından da kritik bir platform olmuştur. Astana süreci, Türkiye'nin Suriye'nin geleceğine dair müzakerelerde diplomatik masada kalma gerekliliğini ortaya koymuş, aynı zamanda sahada belirli kazanımlar elde etmesine olanak sağlamıştır. Özellikle, Batılı müttefikleriyle çözemediği güvenlik kaygıları çerçevesinde, Suriye'nin kuzeyindeki Kürt oluşumlarına karşı yürüttüğü politikalarda Astana süreci Ankara'ya stratejik avantajlar kazandırmıştır. Rusya ve İran ile

yürütülen bu diplomasi, Türkiye’ye ABD’nin Kürt politikalarına karşı pazarlık gücü sağlayan bir araç işlevi görmüştür. Ancak bu üçlü iş birliği, Türkiye-İran arasındaki yapısal güvensizliği ortadan kaldırmamış; iki taraf, Esed rejiminin geleceği konusunda temel politik farklılıklarını sürdürmüştür. İran, Türkiye’nin Suriye’nin kuzeyine yönelik askerî operasyonlarını Şam’ın egemenliğine ve toprak bütünlüğüne aykırı bir müdahale olarak değerlendirmiş ve bu politikalarla temkinli yaklaşmıştır.

ABD’nin Ortadoğu politikaları, iki ülke arasındaki ilişkilerde hem farklılıkların yönetilmesinde hem de yakınlaşmaların şekillenmesinde belirleyici olmaya devam etmiştir. Trump yönetiminin bölgesel stratejileri ve DEAŞ sonrası dönemde Kürt meselesinde yaşanan gelişmeler, Türkiye ile İran’ı belirli konularda tekrar yakınlaştırmıştır. Arap Devrimleri sonrasında öne çıkan kritik gelişmelerden biri olan 25 Eylül 2017 IKBY bağımsızlık referandumu, Ankara ve Tahran’ın ortak güvenlik ve siyasi önlemler almasına yol açmış; her iki taraf da Mesud Barzani’nin girişimini engelleme konusunda eşgüdümlü hareket etmiştir. Benzer şekilde, Suriye’de Amerikan destekli Kürt güçlerine karşı mücadelede de ortak söylemler geliştirilmiştir. Bölgesel algı düzeyinde, her iki ülke liderleri de ABD’nin Türkiye ve İran’a karşı “çifte kuşatma” politikası yürüttüğü görüşünde birleşmiştir (Yücesoy, 2019, s. 287; Türk, 2020, s. 78). ABD’nin PYD/YPG’ye verdiği destek, Türkiye’nin İran ve Rusya ile stratejik yakınlaşma motivasyonunu pekiştirmiştir.

Darbe sonrasında Türkiye’nin dış politikasında ideolojik tonun zayıfladığı, yerine millî güvenlik ve rejim güvenliğine öncelik veren pragmatik yaklaşımların geçtiği görülmüştür.

Batı’dan stratejik destek bulamayan Ankara, güney sınırlarındaki terör tehditlerine odaklanmış; bu durum, Batı destekli Suudi-İsrail-Amerikan eksenine karşı İran ile sınırlı düzeyde dengeleme politikaları geliştirmesine imkân tanımıştır. Haziran 2017’de başlayan Körfez krizi de Türkiye ve İran’ı ortak bir stratejik zeminde buluşturmuştur. Katar’a yönelik Suudi Arabistan-BAE-Mısır eksenli ablukanın, her iki ülkeye karşı daha geniş çaplı bir hizalanmanın parçası olduğu değerlendirilmiş; Ankara ve Tahran, Katar’a diplomatik, ekonomik ve askerî destek sağlayarak ortak bir tutum sergilemiştir (Dalay, 2018). Bu süreçte, Trump yönetiminin İran’a yönelik tek taraflı yaptırımlarını artırması ve Türkiye’nin bu yaptırımlara büyük ölçüde uymaması, Ankara’nın Tahran’a stratejik önem atfettiğinin göstergesi olmuştur (Lucinda, 2018). Ancak 2021’de Katar ile Suudi Arabistan-BAE arasındaki diplomatik ilişkilerin yeniden tesis edilmesi ve İran’ın 2023’te Çin arabuluculuğunda Suudi Arabistan ile ilişkilerini normalleştirilmesi, bu yakınlaşmanın konjektürel niteliğini ortaya koymuştur.

Sonuç olarak, 2017 sonrası dönemde Türkiye-İran ilişkileri, kalıcı bir ittifak yerine, koşullara bağlı ve sınırlı iş birliği modeli çerçevesinde gelişmiştir. Suriye krizi, Kürt meselesi, IKBY’nin bağımsızlık girişimleri ve ABD’nin bölgesel politikalarına karşı ortak tutumlar, iki ülkeye iş birliği imkânları sunmuş olsa da Esed rejiminin geleceği, bölgesel nüfuz mücadelesi ve Irak’taki güç dengeleri gibi alanlarda önemli görüş ayrılıkları sürmektedir. İki ülke arasındaki en büyük eksiklik, rekabet içinde iş birliği yapılabilecek kurumsal mekanizmaların olmayışıdır. Türkiye’nin İran ile ilişkilerini geliştirme girişimleri, çoğu zaman Washington’un Tahran’ı izole etme politikalarıyla çelişmiştir.

Obama döneminde Türkiye-ABD ilişkilerinin bozulması, İran ile jeopolitik rekabetin ve ideolojik farklılıkların derinleşmesi, iki ülkenin bölgesel çıkarlarını karşı karşıya getiren bir stratejik dengeleme ortamı yaratmıştır. Bununla birlikte, 2016 sonrası dönemde Türkiye'nin ABD'ye yönelik güven kaybı, İran ile ilişkilerde yumuşamaya katkıda bulunmuştur. Bu, tarihsel rekabetin sona erdiği veya sürekli bir stratejik ortaklığın oluştuğu anlamına gelmese de iki ülke arasındaki rekabetin daha düşük yoğunluklu ve dengeleyici bir karakter kazanmasına zemin hazırlamıştır. Erdoğan'ın Batılı müttefiklere, özellikle ABD'ye, Türkiye'nin ulusal çıkarlarının tanınmaması hâlinde "yeni dostlar ve müttefikler" arayacağı yönündeki uyarıları (Erdoğan, 2018), bu stratejik yönelimin sembolik ifadesi olmuştur. Bununla birlikte, Türkiye'nin NATO üyeliği ve stratejik hareket alanının kısıtlılığı, Ankara'nın bu yaklaşmayı mutlak bir ittifaka dönüştürmesinin önünde yapısal engeller oluşturmaya devam etmektedir.

Türkiye ve İran'ın Bölgesel Güç Rekabeti: Stratejik Etkileşim ve Sınırlar

2011'den bu yana Suriye meselesi, Türkiye ve İran arasındaki stratejik yakınlaşmanın önündeki başlıca engellerden biri olmuştur. Bununla birlikte, iki ülke belirli ölçüde pragmatizmi koruyarak aralarındaki rekabet içinde sınırlı düzeyde iş birliği de sürdürebilmiştir. Suriye krizinin ilerleyen yıllarda sona ermesi durumunda dahi, bu ülke uzun vadede Türkiye ve İran arasında gerilim ve rekabetin odağında kalmaya devam edecektir. Zira her iki ülke de Suriye'yi stratejik derinliğin bir unsuru olarak görmekte ve meseleye sıfır toplamı bir anlayışla yaklaşmaktadır. Anayasal düzenlemeler, terörle mücadele,

Fırat'ın doğusundaki Kürt oluşumları, Rusya'nın gelecekteki varlığı ve Türkiye'nin Fırat Nehri üzerindeki baraj projeleri gibi başlıklar, iki ülke arasında Suriye'ye dair devam eden anlaşmazlık alanları arasında yer almaktadır. Bu nedenle Suriye konusu, tek başına Türkiye-İran güvenlik ve stratejik iş birliğini sınırlayan önemli bir faktör olmayı sürdürmektedir.

Irak ise son yıllarda Ankara ve Tahran arasında yeni bir rekabet sahasına dönüşmüştür. Her iki Arap olmayan bölgesel güç, özellikle Arap coğrafyasında farklı nüfuz alanları inşa etme çabası içindedir. Ancak rekabet ve etki mücadelesi Şam'dan Irak'a uzandığında, iki ülkenin stratejik çıkarlarının hem sert hem de yumuşak güç unsurları üzerinden çatıştığı görülmektedir. Türkiye, Kasım Süleymani'nin öldürülmesi ve İran karşıtı gösterilerin ardından, Irak'ta İran'ın gerilemekte olduğunu ve kendi tarihsel nüfuzunu yeniden canlandırmak için fırsat doğduğunu değerlendirmiştir.

Ekonomik açıdan bakıldığında, Türkiye ve İran, Irak pazarında birbirlerinin en büyük rakibidir. 2024 verilerine göre, Türkiye'nin 13 milyar dolar, İran'ın ise 11,9 milyar dolarlık ihracatıyla her iki ülke de Irak ithalatının yaklaşık %20-25'ini kontrol etmektedir. İhraç edilen ürünler çoğunlukla rekabetçi nitelikte olup gıda maddeleri, çelik ve sanayi makinelerini kapsamaktadır. Türk firmaları ayrıca Irak'ın çeşitli kentlerinde enerji, su ve petrokimya sanayileri gibi alanlarda yaklaşık 25 milyar dolar değerinde 900 altyapı ve inşaat projesi üstlenmiştir. Son dönemde ise iki ülke Irak'ın elektrik sektöründe de yakın bir rekabet yaşamaktadır. İran'dan yaşanan mevsimlik elektrik kesintilerine karşılık, Irak Kürdistan Bölgesi yönetimi KAR Grubu'ndan 450 megavat ve Türkiye'den 200 megavat elekt-

rik ithalatı planlamaktadır (Golmohammadi ve Azizi, 2021; Khatinoglu, 2025; TİM Ekonomik Araştırmalar, 2025, s. 1-2).

Genel olarak, İran-Türkiye rekabeti Irak'ta güç ve etki dengelerindeki değişimlerden doğrudan etkilenmektedir. 2019 Ekim protestoları ve Süleymani'nin Ocak 2020'de öldürülmesinin ardından İran, bu ülkede azalan nüfuzu ve artan İran karşıtı atmosferle karşı karşıya kalmıştır. Aralık 2019'da İran'a yakın Başbakan Adil Abdulmehdi'nin istifası, yerine gelen Mustafa el-Kazımi'nin bağımsız bir çizgi izleme ve Türkiye ile Suudi Arabistan gibi aktörlerle ilişkileri genişletme çabası, İran'ın elini zayıflatmıştır. Aynı dönemde, PKK'nın Sincar'dan çıkarılması üzerine Bağdat-Erbil-Ankara arasında kurulan üçlü iş birliği sürecine İran'ın dâhil edilmemesi, Tahran'ın endişelerini artırmıştır. Bu gelişmeler, İran'da Türkiye'nin Irak'taki etkisini artırdığı ve dengelerin kendi aleyhine döndüğü yönünde bir algı oluşturmuştur. İran, Türkiye'nin Sincar'daki operasyonlar sonrasında bölgede kalıcı askerî varlık tesis edebileceğini düşünmektedir. Ancak Türkiye'nin amacı doğrudan İran'la çatışmak değil, mevcut güç boşluğundan pay almaktır. Ankara'nın uzun vadeli hedefi, bu boşluğu kullanarak güney komşularıyla ilişkilerinde stratejik avantaj sağlamaktır.

Türkiye ve İran arasındaki stratejik güvenlik ilişkilerinde ortak bir tehdit merkezinin bulunmaması, kalıcı bir ittifakın önündeki temel engellerden biridir. Pehlevi döneminde Bağdat Paktı ve CENTO çerçevesinde yaşanan stratejik ittifak tecrübesinin koşulları, günümüzden tamamen farklıdır (Türk, 2020, s. 61). Mevcut konjonktürde böyle bir ittifakın imkânsızlığının başlıca nedeni, tehdit algılarının köklü biçimde

farklı olmasıdır. İran, son kırk yılda değişmeyen biçimde ABD'yi küresel düzeyde temel tehdit olarak tanımlamış ve bu tehdide karşı kendisini koruyabilecek büyük güçlerle –özellikle Rusya ve Çin'le– ittifak arayışında olmuştur. Türkiye'nin bu denklemde yer almaması doğal olup, Ankara'nın Brüksel ve Washington ile stratejik bağları ve NATO üyeliği bu durumu pekiştirmektedir.

Bölgesel düzlemde İran, sabit tehdit merkezi olarak İsrail'i konumlandırmış, ittifaklarını İsrail karşıtlığı üzerine inşa etmiştir. Buna karşılık Türkiye'nin İsrail'in varlığı ve kimliği konusunda benzer bir kaygısı bulunmamaktadır. Hatta Ankara'nın Tel Aviv ile ittifak potansiyeli, Ankara-Tahran hattındaki potansiyelden daha güçlüdür. Türkiye'nin İsrail ile ilişkileri, 2009 ve 2010 gibi en gergin dönemlerinde bile İran'ın düşmanlık anlayışıyla kıyaslanabilecek bir düzeye ulaşmamıştır. Ankara, farklılıklarını daha çok pazarlık ve etki aracı olarak değerlendirmiştir. Uluslararası sistemin mevcut durumuna ilişkin algılar da iki ülke arasında farklılık göstermektedir. İran, yükselen Doğu güçleriyle stratejik yakınlaşma arayışındayken; Türkiye, Batı blokuyla olan kurumsal bağlarını sürdürme eğilimindedir.

Bununla birlikte, her iki ülkenin bölgesel etkisinin artışı, bazı değerlendirmelerde “yükselen güç” kategorisinde anılmalarına yol açmıştır. Ancak literatürde bu sınıflandırma ortak kabul görmemektedir. Türkiye'nin güvenlik doktrininin temelinde NATO üyeliği ve Batı ittifakı bulunduğundan, yapısal kısıtlar sürdürebilir stratejik yakınlaşmayı zorlaştırmaktadır. Son on yılda Türkiye-İran ilişkilerinin seyri, büyük ölçüde Batı ile ilişkilerin niteliğine bağlı olarak şekillenmiştir. Resmî söylemlere rağ-

men, komşularla ilişkilerin geliştirilmesine öncelik verilmemiştir. Dışışleri kadrolarında Batı ülkelerine atanma isteğı öne çıkarken, komşu ülkelere atanan diplomatlar çoğı zaman görev yaptıkları ülkeler hakkında uzmanlaşmamış, hatta o ülkelerin dillerinde iletişim kurabilecek seviyeye ulaşmamışlardır. Bu durum, ikili ilişkilerin komşuluk ekseninde rekabetçi bir zeminde ilerlediğini göstermektedir.

Tarihsel olarak Türkiye, özellikle Ortadoğı’da İran’ın doğal rakibi olmuştur. Bölgesel rekabet, iki ülke arasındaki etkileşimlerin süreklilik gösteren unsurlarından biridir. Ancak günümüzde, aktif Türk dış politikası İran açısından hem tehdit hem de fırsat barındırmaktadır. Türkiye, İran’ın pek çok rakibiyle gerilim yaşarken, zaman zaman bu aktörlerle geçici yakınlaşmalar kurabilmektedir. İran ise Türkiye’nin ABD ile yaşadığı sorunların, kendi Washington’la olan derin ve ideolojik temelli çatışmasıyla kıyaslanamayacak düzeyde olduğunun farkındadır. Benzer şekilde Türkiye’nin Suudi Arabistan ve İsrail ile dönemsel krizleri, İran’ın bu ülkelerle yaşadığı yapısal düşmanlıkla aynı bağlamda değildir. Bununla birlikte, ortak sorunlar ortaya çıktığında Ankara ve Tahran arasında taktiksel işbirlikleri gelişebilmekte, bu durum İran’a yönelik baskıları sınırlamaktadır.

Bölgesel jeopolitiğın çok kutuplu bir yapıya evrilmesi, Türkiye ve İran gibi orta ölçekli aktörlere daha geniş bir manevra alanı sunmaktadır. Her ne kadar yapısal ideolojik ve stratejik farklılıklar devam etse de Batı merkezli düzenin zayıflaması ve ABD’nin bölgedeki etkisinin görece azalması, iki ülkenin çıkarlarının taktiksel olarak örtüşmesini kolaylaştırmaktadır. Türkiye’nin bazı dış politika hamleleri, zaman zaman İran’ın öncülük

ettiğı “direniş cephesi”nin çıkarlarıyla paralel alanlar yaratabilmektedir. Ancak bölgenin İran-Arap rekabeti ekseninde iki kutuplu bir düzene kayması, İran’ın etki alanına baskı getirebilir. Buna karşılık çok kutuplu yapının korunması, İran’a hem ilişkilerini çeşitlendirme hem de bölgesel krizlerle başa çıkma imkânı sağlamaktadır.

İran üzerindeki uluslararası baskıların arttığı dönemlerde, Türkiye’nin görece bağımsız dış politika manevraları Tahran’a “nefes alma” alanı yaratmıştır. Ancak Türkiye’nin jeopolitik ve askerî nüfuzunu artırma hızı, İran açısından bir tehdit olarak algılanmaktadır. Bölgesel etkinliğini pekiştirmesi hâlinde Türkiye, ekonomik ve diplomatik prestij açısından İran’ı geride bırakabilir ve güç dengesini lehine çevirebilir. Bu durumda Türkiye kendisini bölgesel bir oyun kurucu olarak konumlandırabilir ki, bu da İran’ın Ankara ile eşit düzeyde diyalog kurmasını güçleştirir.

Sonuç

Uluslararası sistemde son otuz yıla yayılan geçiş süreci, bölgesel dinamiklerin devletlerin dış politikaları ve stratejik yönelimlerini belirlemede giderek daha belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Küresel ve bölgesel aktörler arasındaki etkileşim, tek yönlü olmaktan çıkmış; bazı durumlarda bölgesel gelişmeler, uluslararası güç merkezlerinin politikalarını doğrudan etkileyebilmiştir. Ortaya çıkan bu çok katmanlı etkileşim yapısı, bir yandan işbirliği fırsatlarını artırırken, diğer yandan bölgesel hegemonya arayışındaki aktörler arasında yeni rekabet alanları üretmiştir. Türkiye-İran ilişkilerinde bu bağlamda öne çıkan temel yapısal sorunlardan biri, iki ülkenin uzun vadeli ve sür-

dürülebilir bir iş birliği modeli oluşturmaması olmuştur. İkili ilişkiler, çoğu zaman ya konjonktürel yakınlaşmalar ya da keskin gerilimlerle tanımlanan dalgalı bir seyir izlemektedir. Her ne kadar iki ülke tarihsel olarak istikrarlı sınırlara ve köklü diplomatik ilişkilere sahip olsa da son yıllarda kalıcı, öngörülebilir ve kurumsallaşmış bir stratejik yönelim geliştirilememiştir.

Son yirmi yılda Türkiye ile İran arasında sürdürülebilir ve derinleşmiş bir iş birliği modeli inşa etme yönünde çeşitli girişimler olsa da bu çabalar yapısal sınırlılıklar, dış baskılar ve karşılıklı güvensizlik nedeniyle belirli bir eşğin ötesine geçememiştir. Mevcut koşullar altında, iki ülke arasında kurumsallaşmış ve stratejik düzeyde derin ilişkilerin kısa vadede gelişmesi olası görünmemektedir. Bununla birlikte, enerji güvenliği, sınır kontrolü ve Kürt meselesi gibi alanlar, iki taraf arasında zorunlu ve karşılıklı bağımlılığa dayalı iş birliği alanları yaratmaya devam etmektedir. Ancak bu iş birliği biçimleri büyük ölçüde konjonktüre bağlı, kısa vadeli ve taktiksel düzeyde kalmakta; kalıcı bir stratejik ortaklık çerçevesine dönüşememektedir. Türkiye-İran ilişkilerinde daha dengeli ve öngörülebilir bir yapının oluşabilmesi, yalnızca mevcut dış politika önceliklerinin değil, aynı zamanda bölgesel sistemin dönüşümüne uyum sağlayacak ortak bir vizyonun geliştirilmesine bağlıdır.

İran'ın dış ilişkilerini şekillendirmede karşılaştığı temel engellerden biri, ABD ile yaşadığı derin yapısal sorunların yarattığı sistemsel baskılardır. Bu durum, İran'ın komşularıyla geliştirmek istediği ilişkilerin kapsamını ve esnekliğini büyük ölçüde sınırlandırmaktadır. Türkiye'nin Washington ile dönemsel gerilimler yaşaması, Ankara-Tahran ilişkilerine zaman

zaman manevra alanı kazandırsa da bu gerilimlerin kalıcı bir yakınlaşma doğurduğunu söylemek güçtür. Nitekim Türkiye-İran ticaret hacmindeki düşüşün önemli nedenlerinden biri, ABD'nin "maksimum baskı" politikasıdır. Bu tablo, İran'ın komşuluk ilişkilerinin doğrudan küresel sistemdeki konumuyla bağlantılı olduğunu ve dış politika hareket alanının oldukça daraldığını göstermektedir. Bu yapısal sınırlılığın aşılması, İran'ın dış politika karar alma süreçlerinde daha esnek, çok boyutlu ve bölgesel dengeleri gözetken stratejik bir yönelime geçmesine bağlıdır.

Stratejik düzeyde, Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler geçmişte olduğu gibi bugün de büyük ölçüde Batı ile kurulan ilişkilerin niteliğine bağımlı bir seyir izlemektedir. Komşu ülkelerle geliştirilecek stratejik bağlara yönelik ilgi, resmî söylemlerin ötesinde sınırlı kalmış; dış politika yapılandırmalarında komşuluk ilişkileri çoğunlukla ikincil düzeyde konumlandırılmıştır. Türkiye'de dış politika kadrolarında Batılı ülkelere atanmanın prestijli görülmesi ve komşu ülkelere yapılan atamaların genellikle zorunlu görev olarak değerlendirilmesi, bu öncelik yapısının kurumsal yansımaları arasındadır. Hedef ülke hakkında derinlemesine uzmanlaşmanın sağlanamaması ve diplomatların uzun görev sürelerine rağmen yerel dillere yeterince hâkim olamamaları, yalnızca teknik bir eksiklik değil, aynı zamanda bölgeye yönelik sınırlı stratejik ilgiyi de göstermektedir. Bu yaklaşım, Türkiye-İran ilişkilerinde kurumsallaşmış ve uzun vadeli iş birliği yerine, çoğunlukla geçici çıkarlara ve dengeleyici hamlelere dayalı bir dış politika zihniyetinin öne çıktığını düşündürmektedir. Bu nedenle iki ülke arasındaki ilişkiler, yapısal

olarak güven temelli ortaklıktan ziyade kırılgan ve rekabetçi bir zeminde şekillenmektedir.

Tarihsel olarak Türkiye, özellikle Ortadoğu'da İran'ın çevresel coğrafyasında etkili bir bölgesel aktör olarak konumlanmış ve bu durum zaman içinde iki ülke arasında stratejik rekabeti beraberinde getirmiştir. Ancak günümüzde değişen bölgesel güç dengeleri ve artan dış baskılar karşısında, Türkiye'nin İran açısından bir tehdit mi yoksa potansiyel bir ortak mı olduğu sorusu güncelliğini korumaktadır. Türkiye'nin son yıllarda izlediği çok yönlü dış politika açılımları hem iş birliği hem de rekabet potansiyeli barındırmaktadır. Özellikle zaman zaman örtüşen güvenlik tehditleri ve dış kaynaklı baskılar, iki ülkeyi belirli alanlarda yakınlaştırmıştır. Ancak Türkiye'nin ABD, Suudi Arabistan ve İsrail ile yaşadığı sorunların mahiyeti, İran'ın bu aktörlerle yaşadığı yapısal gerilimlerle birebir örtüşmemektedir. Buna rağmen, bölgesel düzenin dönüşümüyle birlikte ortaya çıkan ortak tehdit algıları, İran'ın stratejik çıkarlarını daraltan bazı dış baskıların dengelenmesine katkı sağlamakta ve Türkiye ile sınırlı da olsa iş birliği imkânlarını artırmaktadır.

Uluslararası sistemin Batı merkezli yapısının çözülmeye başladığı ve güç merkezinin giderek Asya eksenine kaydığı geçiş süreci hem bölgesel hem de küresel düzeyde yeni aktörlerin ve yapıların etkisini artırmaktadır. BRICS, Şanghay İşbirliği Örgütü gibi oluşumlar uluslararası sistemdeki ağırlığını artırırken, geleneksel Transatlantik düzenin meşruiyeti ve etkinliği sorgulanmaktadır. Bu kırılma süreci içinde Türkiye, çok yönlü dış politika manevraları ve artan bölgesel etkisiyle öne çıkan bir aktör hâline gelmiştir. İran açısından bu geçiş dönemi hem fırsatlar hem de belirsizlikler taşımakta-

dır. Özellikle Ortadoğu'da İran ile Arap ülkeleri arasında gelişen iki kutuplu rekabet modeli, dış baskıların artmasına neden olurken; Batı'nın etkisinin zayıfladığı çok aktörlü düzende İran, dış politikada manevra alanını koruyabilmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin yükselen jeopolitik rolü, her durumda İran'ın çıkarlarıyla çelişen bir unsur olarak görülmeyebilir; aksine, geçiş sürecinin belirsizlikleri içinde bazı bağlamlarda tamamlayıcı veya dengeleyici bir işlev de üstlenebilir.

Türkiye'nin stratejik yükselişi, bölgesel düzlemde İran açısından çelişkili sonuçlar doğurmuştur. Bir yandan Ankara'nın artan etkinliği, dış baskıların paylaşılmasına imkân tanıyarak İran'ın dengelenme maliyetlerini kısmen hafifletmiştir. Diğer yandan, Türkiye'nin dış politikasında giderek öne çıkan askerî ton ve güvenlik merkezli yaklaşım, özellikle Suriye, Kafkasya ve Irak gibi sahalarda ikili rekabeti yönetmeyi zorlaştırmaktadır. Bu durum, güvenlik faktörünün Türkiye-İran ilişkilerinde hem iş birliğini teşvik eden hem de gerilim üreten çift yönlü bir unsur olarak işlediğini göstermektedir. Önümüzdeki dönemde, Amerikan yönetiminin JCPOA'ya dönüşü ve İran'a yönelik yaptırım baskılarının azalması, iki ülke arasında daha dengeli ve pragmatik ilişkilerin yeniden inşa edilmesi için bir fırsat yaratabilir. Ancak Türkiye'nin hızla artan jeopolitik ve askerî kapasitesi, kendisini bölgesel bir oyun kurucu olarak konumlandırma eğilimini pekiştirmekte; bu da İran ile eşit düzeyli ve istikrarlı bir diyalog zemini oluşturulmasını zorlaştırmaktadır. Sonuç olarak, güvenlik eksenini etrafında şekillenen bu kırılgan denge, ikili ilişkilerin geleceğini belirleyecek başlıca dinamiklerden biri olmaya devam edecektir.

The bilateral relations between Turkey and Iran are characterized by a complex interplay of pragmatic cooperation and strategic rivalry, rooted in a shared imperial legacy and sustained neighborly interaction over centuries. As successors of two great empires, the Ottoman and the Safavid/Qajar dynasties, both countries have navigated their interactions within a framework that has largely avoided direct military confrontation since the 1639 Treaty of Qasr-e Shirin. Despite significant shifts in regional and global politics, this historical backdrop continues to shape the strategic outlook and foreign policy orientations of Ankara and Tehran.

At the dawn of the new millennium, the Turkey-Iran relationship entered a phase of intensified engagement, marked by closer bilateral, regional, and international coordination. Particularly during the 2000s, Turkey's support for Iran's nuclear program and its refusal to comply with U.S.-led sanctions reflected a strategic divergence from the West, enhancing cooperation between the two neighbors. Trade volumes peaked at \$21.9 billion in 2012, symbolizing a high point in bilateral relations. However, this period of rapprochement began to deteriorate after 2011, as the Arab Spring and the outbreak of the Syrian civil war deepened ideological and geopolitical divisions between Ankara and Tehran.

The failed coup attempt in Turkey in 2016 marked a turning point, as Iran provided prompt political support to President Erdoğan, signaling an intention to realign with Turkey on the basis of regional security and strategic cooperation. Yet, the ensuing years revealed a gradual weakening of Iran's strategic ties with Turkey. This deterioration is attributed to a combination of changing international dynamics, regional instability, and internal vulnerabilities on both sides. The absence of a dominant regional hegemon has further prompted both nations to assert influence in their immediate surroundings, often in overlapping and competitive ways.

Despite numerous diplomatic efforts and periodic rapprochements, Turkey and Iran have struggled to

institutionalize a long-term, sustainable model of strategic partnership. Economic interdependence, once a pillar of bilateral cooperation, has significantly declined — with trade volumes falling to \$3.4 billion in 2020 and only a marginal recovery observed in early 2024. The persistence of structural limitations, compounded by the pressures of international sanctions and conflicting regional ambitions, has hindered the development of deeper strategic ties.

This article analyzes the historical evolution, strategic shifts, and fluctuating dynamics of the Turkey-Iran relationship in the 21st century. It examines how systemic transitions at both international and regional levels — such as the decline of U.S. hegemony, the rise of multipolarity, and the growing influence of institutions like BRICS and the Shanghai Cooperation Organization — have created new challenges and opportunities for middle powers like Turkey and Iran. The paper also delves into the domestic political determinants that shape foreign policy decision-making in both countries, highlighting how internal fragilities, leadership calculations, and national security doctrines intersect with broader geopolitical developments.

The research identifies several key drivers and limitations of bilateral cooperation. Among the most persistent obstacles is the inability to transcend short-term tactical alignments in favor of a coherent, institutionalized framework. Strategic trust remains fragile, particularly in the realms of military policy, intelligence coordination, and long-term economic integration. Moreover, Iran's geopolitical isolation, exacerbated by deep-rooted tensions with the United States, constrains its foreign policy flexibility, including its engagement with neighboring states like Turkey.

The article concludes that while the Turkey-Iran relationship is unlikely to evolve into a full-fledged strategic alliance in the near future, certain areas of forced interdependence — such as border security, energy transit, and the management of Kurdish issues — will continue to compel periodic cooperation. However, these forms of engagement remain largely ad hoc,

reactive, and shaped by external shocks rather than a shared vision for regional stability.

Furthermore, the asymmetry in foreign policy priorities — with Turkey pursuing a more assertive, multidirectional diplomacy and Iran remaining encumbered by sanctions and structural constraints — contributes to an imbalance that complicates strategic dialogue. Institutional shortcomings, such as the limited expertise and linguistic capabilities of diplomatic personnel, also reflect deeper deficiencies in long-term strategic planning and mutual understanding.

Ultimately, the fragile equilibrium in Turkey-Iran relations is shaped by a security-centered calculus that simultaneously

fosters cooperation and intensifies rivalry. As both countries seek to navigate the uncertainties of a transitional international system, their bilateral engagement will continue to oscillate between convergence and contestation. Future scenarios, including a potential revival of the JCPOA or a recalibration of U.S. policy in the Middle East, may provide new windows of opportunity. Nonetheless, absent a durable strategic vision that accommodates shifting power dynamics and mutual vulnerabilities, the Turkey-Iran relationship is likely to remain ambivalent, shaped more by geopolitical necessity than ideological alignment or institutional commitment.

بازتعریف دینامیک‌های روابط ترکیه - ایران در فرآیند گذار نظام بین‌الملل

چکیده

این مقاله با بررسی رویدادهای تاریخی و نیروهای محرک اصلی مؤثر بر روابط ایران و ترکیه، به تحلیل پویاییها و فراز و فرودهای این روابط در هزاره جدید می‌پردازد. پژوهش حاضر با ارزیابی متغیرهای بین‌المللی و منطقه‌ای و همچنین دینامیک‌های سیاست داخلی هر دو کشور، به تحلیل فرصت‌ها و محدودیت‌های همکاری راهبردی میان این دو قدرت مهم منطقه‌ای می‌پردازد. در این چارچوب، ضمن تأکید بر پویاییهای راهبردی ناشی از دگرگونی‌های منطقه‌ای و ژئوپلیتیکی، بر ضرورت گسترش همکاری و مدیریت رقابت میان این دو قدرت همسایه نیز تصریح شده است.

روابط ایران و ترکیه از منظر تاریخی، ترکیبی از همکاری عملگراییانه و رقابت بوده است. در حالیکه در آغازین سالهای هزاره سوم میلادی، همکاری‌های مهم اقتصادی و امنیتی برجسته بود، اما بهار عربی و بحران سوریه بار دیگر شکاف‌های ایدئولوژیک و ژئوپلیتیکی را شعله‌ور ساخت. تلاش نافرجام برای کودتا در ترکیه در سال ۲۰۱۶، ضمن تغییر بیشتر دینامیک روابط، در برخی حوزه‌ها فرصت‌های تازه‌ای برای همکاری ایجاد کرد. با این حال سیاست‌های منطقه‌ای ایالات متحده، مسئله کردها، منازعات سوریه و تحولات قفقاز بر شدت رقابت افزود. هرچند میان دو کشور تهدیدها و منافع مشترکی وجود دارد، اما محدودیت‌های ساختاری و ایدئولوژیک، مانع شکل‌گیری یک اتحاد راهبردی پایدار شده است. کاهش حجم تجارت، تضعیف پیوندهای اقتصادی و تشدید رقابت در بازارهای انرژی از جمله پیامدهای این وضعیت بوده است. با این حال، نیازهای متقابل اقتصادی و امنیتی، دو کشور را واداشته تا روابط خود را مدیریت کنند. این مقاله با تحلیل روند باز شکل‌گیری روابط ایران و ترکیه در فرآیند گذار نظام بین‌الملل، به ارزیابی فرصت‌ها و چالش‌های پیش‌رو در این بستر ژئوپلیتیکی پیچیده و پویا می‌پردازد.

کلیدواژه‌ها: روابط ایران و ترکیه، فرآیند گذار نظام بین‌الملل، پویاییهای ژئوپلیتیکی منطقه‌ای، همکاری و رقابت راهبردی

- Akbarzadeh, S., ve J. Barry. 2016. "Iran and Turkey: Not Quite Enemies but Less than Friends." *Third World Quarterly* 38 (4): 1-15. <https://doi.org/10.1080/01436597.2016.1241139>.
- Akgün, M., ve S. S. Gündoğar. 2014. *The Perception of Turkey in the Middle East 2013*. İstanbul: TESEV Foreign Policy Program. https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/report_The_Perception_Of_Turkey_In_The_Middle_East_2013.pdf.
- Aras, B. 2017. "Turkish Foreign Policy after July 15." İstanbul Politikalar Merkezi, Şubat. <https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/Document/turkish-foreign-policy-after-july-15-7fc40f/turkish-foreign-policy-after-july-15-7fc40f.pdf>.
- Aslan, M. 2021. "2021 Yılı İlk İki Ayında Türkiye-İran Ticareti." İRAM, 1 Nisan. <https://iramcenter.org/2021-yili-ilk-iki-ayinda-turkiye-iran-ticareti-447>.
- Ataman, M. 2022. "Türkiye'nin Körfez Ülkeleriyle İlişkilerinin Yeniden Kalibrasyonu." *Kriter Dergi*, Mart. <https://kriterdergi.com/dosya-savunma-ve-guvenlik/turkiyenin-korfez-ulkeleriyle-iliskilerinin-yeniden-kalibrasyonu>.
- Barkey, H. J. 2012. "Turkish-Iranian Competition after the Arab Spring." *Survival* 54 (6): 139-162. <https://doi.org/10.1080/00396338.2012.749639>.
- BBC. 2011. "Tunisian Islamist Leader Rachid Ghannouchi Returns Home." 30 Ocak. <https://www.bbc.com/news/world-africa-12318824>.
- Bonsey, N. 2017. "What's at Stake in the Syrian Peace Talks in Astana?" *International Crisis Group*, 24 Ocak. <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/syria/what-stake-syrian-peace-talks-astana>.
- Calabrese, J. 1998. "Turkey and Iran: Limits of a Stable Relationship." *British Journal of Middle Eastern Studies* 25 (1): 75-94. <https://doi.org/10.1080/13530199808705655>.
- Cetinsaya, G. 2003. "Essential Friends and Natural Enemies: The Historic Root of Turkish-Iranian Relations." *Middle East Review of International Affairs* 7 (3): 116-132. https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/meria/meria03_ceg01.pdf.
- Charountaki, M. 2012. "Turkish Foreign Policy and the Kurdistan Regional Government." *Perceptions: Journal of International Affairs* 17 (4): 185-208. https://www.sam.gov.tr/media/perceptions/archive/vol17/20121200/perceptions_Winter-2012.pdf.
- Delay, G. 2017. "Is There Really a Turkey-Iran Rapprochement?" *Al Jazeera*, 13 Eylül. <https://www.aljazeera.com/opinions/2017/9/13/is-there-really-a-turkey-iran-rapprochement>.
- Defence Industry Europe. 2023. "Turkey: Record Increase in Defence Budget in 2024." 21 Ekim. <https://defence-industry.eu/turkey-record-increase-in-defence-budget-in-2024/>.
- Ehteshami, A. 2007. "Iran's Politics and Regional Relations: Post-Détente." *Perceptions: Journal of International Affairs* 12 (1): 29-44. <https://dergi-park.org.tr/en/download/article-file/816548>.
- Erdogan, R. T. 2018. "How Turkey Sees the Crisis with the U.S." *The New York Times*, 10 Ağustos. <https://www.nytimes.com/2018/08/10/opinion/turkey-erdogan-trump-crisis-sanctions.html>.
- Erşen, E. 2019. "The Return of Eurasianism in Turkey." *Turkey's Pivot to Eurasia* içinde, editör E. Erşen ve S. Köstem, 31-49. 1. baskı. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429023064-3>.
- Fikir Turu. 2023. "Suudi Arabistan-İran Yumuşaması Ne Anlama Geliyor?" 22 Mart. <https://fikirturu.com/jeo-politika/suudi-arabistan-iran-yumusamasi-ne-anlama-geliyor/>.
- Gardner, D. 2012. "Turkey and the New Arab Awakening." *Asian Affairs* 43 (3): 365-373. <https://doi.org/10.1080/03068374.2012.720056>.
- Golmohammadi, V. 2019a. *İdrak-i Rehberan ve Tehevvulat-i Siyaset-i Harici-yi Torkiye 2002-2018*. Tahran: Danişgah-i Ali Difa-i Milli.
- . 2019b. "The Clash of Roles in the Middle East: Understanding the Tension in US-Turkey Relations." *Strategic Studies Quarterly* 22 (85): 107-133. https://quarterly.risstudies.org/article_101854_ccc2149011bb79917bf8d020e513ef07.pdf?lang=en.

- Golmohammadi, V., ve H. Azizi. 2021. "Are Iran and Turkey on a Collision Course in Iraq?" *The National Interest*. <https://nationalinterest.org/feature/are-iran-and-turkey-collision-course-iraq-179902>.
- Ikenberry, G. J. 2018. "The End of Liberal International Order?" *International Affairs* 94 (1): 7-23. <https://doi.org/10.1093/ia/iix241>.
- International Energy Agency. 2016. *Oil & Gas Security: Emergency Response of IEA Countries*. Paris: IEA. <https://www.iea.org/reports/oil-and-gas-security-2016>.
- İnat, K. 2012. "Türkiye'nin İran Politikası." *Açılım Kitap* içinde, editör K. İnat, B. Yıldırım, F. Aydın ve M. Ataman, 9-29. 1. baskı. İstanbul: Açılım Kitap. <https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=articles-page&journal-id=1544&article-id=130093>.
- Karmon, E. 1997. "Radical Islamic Political Groups in Turkey." *Middle East Review of International Affairs* 1 (4): 21-42.
- Kayadibi, S., ve M. Birekul. 2012. "Turkish Democracy: A Model for the Arab World." *Journal of Islam in Asia* 8 (3): 255-273. <https://doi.org/10.31436/jia.v8i0.260>.
- Keyman, E. F., ve O. Sazak. 2015. "Turkey and Iran: The Two Modes of Engagement in the Middle East." *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 17 (3): 321-336. <https://doi.org/10.1080/19448953.2015.1063803>.
- Khatinoglu, D. 2025. "The Strategic Implications of Iran's Shrinking Economic Leverage in Iraq." *Middle East Forum*, 7 Mayıs. <https://www.meforum.org/mef-observer/the-strategic-implications-of-irans-shrinking-economic-leverage-in-iraq>.
- Lucinda, S. 2018. "Turkey Rejects Trump's Call for Iran Sanctions." *The Times*. <https://www.thetimes.com/world/us-world/article/turkey-rejects-trump-s-call-for-iran-sanctions-p90dpc7l0>.
- McCurdy, D. 2008. "Turkish-Iranian Relations: When Opposites Attract." *Turkish Policy Quarterly* 7 (2): 71-93. https://www.esiweb.org/pdf/esi_turkey_tpq_vol7_no2_dmc.pdf.
- Mearsheimer, J. J. 2019. "Bound to Fail: The Rise and Fall of the Liberal International Order." *International Security* 43 (4): 7-50. https://doi.org/10.1162/ise-c_a_00342.
- Olson, R. 2002. "The 'Azeri' Question and Turkey-Iran Relations, 2000-2002." *Nationalism and Ethnic Politics* 8 (4): 61-85. <https://doi.org/10.1080/13537110208428678>.
- Özcan, N. A., ve Ö. Özdamar. 2010. "Uneasy Neighbors: Turkish-Iranian Relations since the 1979 Islamic Revolution." *Middle East Policy* 17 (3): 101-117. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4967.2010.00454.x>.
- Schwarzer, D. 2017. "Europe, the End of the West and Global Power Shifts." *Global Policy* 8 (S4): 18-26. <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12437>.
- Sinkaya, B. 2012. "Rationalization of Turkey-Iran Relations: Prospects and Limits." *Insight Turkey* 14 (2): 137-156. <https://www.insightturkey.com/file/571/rationalization-of-turkey-iran-relations-prospects-and-limits-spring-2012-vol14-no2>.
- . 2016. "Iran and Turkey Relations after the Nuclear Deal: A Case for Compartmentalization." *Ortadoğu Etütleri: Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi* 8 (1): 80-100. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/887324>.
- . 2018. "The Kurdish Question in Iran and Its Effects on Iran-Turkey Relations." *British Journal of Middle Eastern Studies* 45 (5): 840-859. <https://doi.org/10.1080/13530194.2017.1361315>.
- Stockholm International Peace Research Institute. 2019. *Measuring Turkish Military Expenditure, National Reports: Turkey*. <https://www.sipri.org/databases/national-reports/Turkey>.
- . 2024. *SIPRI Fact Sheet April 2024: Trends in World Military Expenditure, 2023*. <https://reliefweb.int/report/world/sipri-fact-sheet-april-2024-trends-world-military-expenditure-2023-encasv>.
- Şen, G. 2019. "Dynamics of Estrangement and Realignment in Turkey-Iran Relations in the 2000s: Exploring the U.S. Dimension." In *Turkey's Pivot to Eurasia*, editör E. Erşen ve S. Köstem, 147-165. Routledge.
- TÜİK. 2024. *Dış Ticaret İstatistikleri*. Ankara: TÜİK. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104>.
- Türk, K. 2020. "İttifak Perspektifinden 'Direniş Eksen'i' Söylemi: Tehdit Dengesi Kuramı ve Suriye İç Savaşı." Yüksek Lisans tezi, TOBB Ekonomi

ve Teknoloji Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>.

Türk, K., F. Tavangar, ve M. Feizollahi. 2024. "Analyzing the Causes of the Yemen Crisis in the Middle East in the 21st Century with a Focus on the Typology of the National Interests of Iran, Arabia, and America in It (2015-2022)." *Ortadoğu Etütleri* 15 (4). <https://doi.org/10.47932/ortetut.1342114>.

Türkiye İhracatçılar Meclisi. 2025. *Irak Ülke Bilgi Notu*. Ankara: Türkiye İhracatçılar Meclisi. https://www.tim.org.tr/files/downloads/Ulke_Bilgi_Notlar%C4%B1/IrakUlkeBilgiNotu.pdf.

Wilgenburg, W. 2016. "Kurdish National Council in Syria Condemns Federalism Declaration by Kurdish Rival." *ARA News*. <https://web.archive.org/web/20170810000136/http://aranews.net/2016/03/kurdish-national-council-syria-condemns-federalism-declaration-kurdish-rival/>.

World Bank. 2017. *Turkey Regular Economic Note*. Washington, DC: World Bank. <https://www.wor->

ldbank.org/en/country/turkey/publication/turkey-econ-note.

Yeşiltaş, M. 2020a. "Deciphering Turkey's Assertive Military and Defense Strategy: Objectives, Pillars, and Implications." *Insight Turkey* 22: 89-114. <https://doi.org/10.25253/99.2020223.07>.

———. 2020b. *The Rise of Turkey's 'Military Activism': The Causes, Context and Strategic Implications*. İstanbul: SETA Publications.

Yıldırım, B. 2016. "Turkey Needs to Normalize Relations with Syria, Says PM Yıldırım." *Hürriyet Daily News*, 14 Temmuz. <https://www.hurriyetdailynews.com/turkey-needs-to-normalize-relations-with-syria-says-pm-yildirim-101536>.

Yücesoy, V. 2020. "The Recent Rapprochement between Iran and Turkey: Is It Durable or Is It a Relationship of Convenience?" *Turkish Studies* 21 (2): 274-296. <https://doi.org/10.1080/14683849.2019.1657773>.

Etik Sorumluluk Beyanı / *Ethical Statement*

Yazar(lar), makaledeki bütün verileri etik kurallar çerçevesinde elde ettiğini, yararlanılan kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğunu beyan eder. Bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi* 'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk yazar(lar)a aittir.

The author(s) declares that they have obtained all the data in the article within the framework of ethical rules and that they have referred to the sources used in accordance with scientific norms. In case of detection of a situation contrary to this statement, the Turkish Journal of Iranian Studies has no responsibility, and all responsibility belongs to the author(s).

Etik Kurul İzni / *Ethics Committee Permission*

Yazar(lar) etik kurul izni gerektiren çalışmaları ve izinle ilgili bilgileri burada belirtmişlerdir.

The author(s) have stated the studies that require ethical committee permission and the information about the permission here.

Kurul adı / *Comittee name:*

Tarih / *Date*

Numara / *Number*

Katkı Oranı Beyanı / *Contribution Rate Statement*

Birinci yazarın katkı oranı / *First author contribution rate: %100*

İkinci yazarın katkı oranı / *Second author contribution rate: %...*

Destek ve Teşekkür Beyanı / *Statement of Support and Acknowledgment*

Bu çalışma _____ destekli _____ numaralı araştırma projesi kapsamında toplanan verilerden yapılmıştır. Destekleri için _____'e teşekkür ederiz.

This study has been conducted through the data collected within the scope of the research project number _____ supported by _____. We would express our gratitude to _____ for their support.

Çatışma Beyanı / *Conflict Statement*

Yazar(lar) bu makalenin herhangi bir çıkar çatışması oluşturmadığını beyan eder.

The author(s) declares that this article does not create any conflict of interest.

MUSADDİK DÖNEMİNDE KAŞKAYLARIN ROLÜ¹

 Zühre Nur Celep²

ÖZET

İran'ın güney bölgelerinde yaşayan Kaşkaylar, tarihsel süreçte farklı dönemlerde İran'ın siyasi ve kültürel tarihinde, hatta dış politikasında kayda değer roller üstlenmiştir. Bu Türk topluluğunun siyasi hayatındaki en kritik dönemeçlerden biri, Muhammed Musaddık'ın başbakanlık dönemi olmuştur. Bu makalenin temel sorunsalı, Türkiye'deki literatürde yer almayan ancak Kaşkay siyasi tarihinin en önemli evrelerinden birini oluşturan Musaddık dönemindeki konumlarının belirlenmesi ve bu süreçte uluslararası arenada kazandıkları etkinliğin boyutlarının incelenmesidir. Çalışmanın amacı, Rıza Şah döneminde büyük ölçüde pasifize edilen Kaşkayların Musaddık yönetimine neden destek verdiğini ve bu dönemde üstlendikleri işlevleri ortaya koymaktır. Bu bağlamda şu sorulara yanıt aranmıştır: “Kaşkayları Musaddık Hükümeti’ni desteklemeye iten temel motivasyon nedir? Musaddık döneminde Kaşkayların ülke içi ve dışındaki faaliyetleri nelerdir? Uluslararası diplomaside Kaşkayların konumu nasıl şekillenmiştir?” Kaşkayların siyasi tarihinin önemli bir kesitini ele alan bu çalışma, ilgili literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kaşkaylar, Muhammed Musaddık, Kaşkaylar-Musaddık İlişkisi.

¹ Atıf/To Cite: Celep, Z. N. (2025). Musaddık döneminde Kaşkayların rolü. *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 4(7), ss. 25-35.

² Dr., znurpeh@hotmail.com, Orcid: 0000-0003-4917-6034.

THE ROLE OF THE QASHQAI PEOPLE DURING THE MOSADDEGH ERA

ABSTRACT

The Qashqai, a Turkic community living in the southern regions of Iran, have played significant roles at various times in Iran's political and cultural history, and even in its foreign policy. One of the most critical turning points in the political life of this community was the premiership of Mohammad Mossadegh. This article, addresses a gap in the Turkish-language literature by examining the position of the Qashqai during the Mossadegh era—one of the most important phases in their political history—and by exploring the extent of their rising influence in the international arena during this period. The aim of the study is to identify the reasons why the Qashqai, who had been largely pacified during Reza Shah's reign, supported the Mossadegh administration, and to reveal their functions in this period. In this context, the study seeks to answer the following questions: "What were the main motivations that led the Qashqai to support the Mossadegh government? What were the Qashqai's activities inside and outside the country during the Mossadegh era? How was the Qashqai's position shaped in international diplomacy?" By focusing on a significant segment of the Qashqai's political history, this study aims to contribute to filling an important gap in the relevant Turkish-language literature.

Keywords: Qashqais, Mohammed Mosaddegh, Qashqais-Mossadegh Relation.

Giriş

Konargöçer bir Türk topluluğu olan Kaşkayların tarihsel geçmişi, benimsedikleri yaşam tarzının da etkisiyle birçok bilinmezliği bünyesinde barındırmaktadır. Kaşkayların antik tarihine dair çalışmalar oldukça sınırlı olup mevcut çalışmalarda da ciddi belirsizlikler söz konusudur. Bu durum, Kaşkayların hangi dönemlerde tarih sahnesine çıktıklarına dair kesin yorum yapmayı güçleştirmektedir. Bunun başlıca sebeplerinden biri, konargöçer yaşam tarzı nedeniyle bu topluluğa dair belgelerin dağılmış veya yok edilmiş olma ihtimalidir (Dordari Foladi, 1390/2011, s. 7-10). Ayrıca yaşadıkları siyasi süreçler de bu belirsizliğe katkıda bulunmuştur. Nitekim Rıza Şah döneminde benimsenen, Fars etnik kimliğini önceleyen ve diğer etnik unsurları ötekileştiren yaklaşım ile sonraki dönemde de devam eden benzer politikalar, bu Türk topluluğuna dair bilgilerin sistematik biçimde ortadan kaldırılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Genel kanaat, Kaşkay aşiretinin İran'a kitlesel göçlerinin İslam sonrası başladığı yönündedir. Kaşkay boylarından bazılarının İran'a göçleri Sultan Gazneli Mahmud (998-1030) dönemine kadar

uzanırken, büyük çoğunluğunun Selçuklu döneminde (1037-1157) İran’a yerleştikleri düşünülmektedir (İreci, 1399/2020, s. 1-4). Kaşkayların siyasi bir birlik olarak teşkilatlanması ise Safevîler dönemine, özellikle de Şah I. Abbas (1587-1629) devrine tarihlenmektedir. Bu dönemde siyasi bir figür olarak öne çıkan Cani Ağa Kaşkayi, Şah Abbas tarafından günümüz İran’ının Fars Eyaleti’ndeki aşiretlerin yönetimine atanmıştır (Zendedel, 1331/1952, s. 43). Cani Ağa, göreve gelir gelmez Fars Eyaleti’ndeki aşiretleri tek bir çatı altında toplamak için girişimlerde bulunmuştur (Keyani, 1371/1992, s. 149).

Bu tarihten sonraki süreçte Kaşkaylardan pek fazla söz edilmemekle birlikte, Afşarlar döneminde Cani Ağa’nın oğulları İsmail Han ve Hasan Han’ın Nadir Şah’ın Hindistan seferine katılmaları ve Şah ile yaşadıkları çatışmalar nedeniyle kaynaklarda yer aldıkları görülmektedir (Oberling, 1974, s. 35-36). Nadir Şah döneminde (1736-1747) Fars Eyaleti’nden sürülen Kaşkaylar, Zendler döneminde (1750-1794) Kerim Han Zend (1760-1779) ile iyi ilişkiler kurarak yeniden bu bölgeye dönmüş ve güç kazanmışlardır (Altaylı, 2020, s. 10-11). Ancak Kaçar Hanlığı’nın kurucusu Ağa Muhammed Han (1789-1797) ile Kerim Han Zend arasında yaşanan hâkimiyet mücadelesinde Kerim Han’ın yanında yer almaları, Ağa Muhammed Han’ın tepkisini çekmiş ve iktidara geldiğinde Kaşkayları cezalandırarak sürgüne göndermesine yol açmıştır. Bu nedenle söz konusu dönemde Kaşkaylar, siyasi arenada pasif bir rol üstlenmiştir (Altaylı, 2020, s. 11).

Ağa Muhammed Han’ın ardından tahta geçen Feth Ali Şah (1797-1834), İsmail Han’ın oğlu Cani Han’a “ilhanlık” unvanını

vermiş ve bu durum Kaşkayların merkezi hükümetle ilişkilerinin düzelmeye başladığını göstermiştir (Cavanşir, 2001, s. 70-71). Nasıreddin Şah (1848-1896) döneminde ise Kaşkayların güç kazandığı, bu gücü sınırlamak için Hamse birliğinin kurulduğu ve bu birliğin liderliğinin Kaşkayların en önemli rakiplerinden Kavam ailesine devredildiği görülmektedir (Destgayb, Hakikat ve Kaveh Pişgadem, 1400/2022, s. 175).

1871-1872 yıllarında yaşanan kıtlık ve salgın hastalıklar Kaşkayların güç kaybetmesine yol açsa da 20. yüzyılın başlarından itibaren toparlanma sürecine girdikleri görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde yeni ilhanları İsmail Han (Savletü’d-Devle) önderliğinde daha da güçlenen Kaşkaylar, Meşrutiyet hareketi (1906-1911) döneminde siyasi ve ekonomik nüfuzlarını artırmışlardır. Başlangıçta Meşrutiyet’e mesafeli duran Savletü’d-Devle, rakibi Fars valisi Kavamülmülk’ün Meşrutiyet karşıtı politikaları ve Kaşkaylara yönelik olumsuz girişimleri nedeniyle Meşrutiyetçilerin safına geçmiştir (Keyani, 1391/2013, s. 6). Bu dönemde nüfuzunu genişleten Savletü’d-Devle, Fars Eyaleti’nden Basra Körfezi’ne uzanan ticaret merkezlerini kontrolü altına almıştır (Abrahamian, 2017, s. 74-75).

Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Kaşkaylar, bulundukları bölgelerde İngilizlere karşı mücadeleye girişmişlerdir. 1918’de Savletü’d-Devle liderliğinde İngilizlere ve müttefiklerine karşı başlatılan direniş, grip salgını ve modern silah üstünlüğü gibi nedenlerle başarısız olmuş; ayrıca Fars Eyaleti valisinin İngilizlerle iş birliği yapması da bu sonucu pekiştirmiştir (Karendiş, 1398/2019, s. 131). İngilizler, zaferin ardından Savletü’d-

Devle'yi aşiret liderliğinden uzaklaştırmak için girişimlerde bulunmuş; nihayet Rıza Şah döneminde Savletü'd-Devle tutuklanmış ve hapisanede şüpheli biçimde ölmüştür (Sistani, 1366/1988, s. 621).

Rıza Şah (1925-1941), iktidarını pekiştirdikten sonra aşiretlerin silahsızlandırılması, zorla yerleşik hayata geçirilmesi, Farsçanın resmî dil ilan edilerek diğer dillerin yasaklanması, zorunlu askerlik ve vergi gibi politikalarla Kaşkaylar dâhil tüm aşiretleri pasifize etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Rıza Şah'ın 1941'de tahttan çekilmesiyle yerine oğlu Muhammed Rıza Şah geçmiştir.

Muhammed Rıza Şah'ın iktidarının ilk yıllarında hem savaşın getirdiği koşullar hem de tecrübesizliği nedeniyle azınlıklar ve aşiretler görece özgür bir ortam bulmuştur (Nadirpur, s. 30). Bu süreçten yararlanan Kaşkaylar, Savletü'd-Devle'nin oğulları Nasır Han ve Hüsrev Han'ın önderliğinde hızla toparlanmış ve yeniden önemli bir siyasi güç hâline gelmişlerdir (Oberling, 1974, s. 169). II. Dünya Savaşı sırasında Alman-İngiliz rekabetinde Almanlardan yana tavır alan Kaşkaylar, Almanların gönderdiği askerî danışman Bartold Schulze Holthus aracılığıyla örgütlenmişlerdir. Bu durum, İngilizlerin petrol sahalarını koruma, Sovyetler Birliği'ne lojistik akışı sağlama ve olası isyanları bastırma hedefleriyle çatışmıştır. İngilizler, Kaşkayların yazlık ve kışlık meralarını bombalamış, bu süreçte Türk diplomatik misyonunun gayriresmî girişimlerde bulunduğu da hem dönemin Türk büyükelçisi Cemal Hüsnü Taray'ın yazılarında (Taray, 1963) hem de Melik Mansur Han'ın hatıratında (Mansur Han, 2014, s. 317-319) aktarılmaktadır.

Muhammed Musaddık (1951-53)

Muhammed Musaddık, 1882 yılında Tahran'da dünyaya gelmiştir. Soyu baba tarafından Aştiyani bölgesinden adını alan Aştiyanilere, anne tarafından ise Kaçar Hanedanlığı'na dayanmaktadır (Diba, 1403/2024, s. 23-24). Çocukluk ve gençlik yıllarında İran'da yabancı güçlerin nüfuz mücadelesine tanıklık eden Musaddık, 19 yaşından itibaren siyasi meselelerle ilgilenmiş; önce Meşrutiyet hareketine katılmış, ardından Meşrutiyetçilerin önde gelen isimlerinden Seyyid Ebu'l Kasım ile yakın ilişkiler kurmuş ve onun kız kardeşiyle evlenmiştir. Daha sonra, Ali Ekber Dehhoda'nın da içinde bulunduğu Câmie'i İnsaniyyet Encümeni'ne üye olmuştur.

Eğitim amacıyla Avrupa'ya giden Musaddık, Paris'te iki yıl iktisat öğrenimi görmüş, ardından İsviçre'ye geçerek burada hukuk alanında doktora yapmıştır. İran'a döndüğünde bir süre Tahran Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde ders vermiştir. 1917 yılında Maliye Bakanlığı Yardımcılığı görevine getirilmiştir. Ancak, 1919'da Vüsûkuddevle kabinesi tarafından imzalanan İngiliz-İran Antlaşması'na karşı çıkması üzerine İsviçre'ye gitmiştir. Daha sonra göreve gelen Müşîrüddevle kabinesi tarafından İran'a davet edilerek Fars Valiliği'ne atanmıştır.

1921 yılında Maliye Bakanı, Şubat 1922'de Azerbaycan Valisi ve Haziran 1923'te Dışişleri Bakanı olmuştur; ancak bu son görevinden aynı yılın ekim ayında istifa etmiştir. 1924 yılında halkın oylarıyla meclise girmiş (Pira ve Özgüdenli, 2020, s. 228) ve 1925'te Rıza Şah'ın Kaçar Hanedanlığı'na son vererek Pehlevi Hanedanlığı'nı kuran yasa tasarısına muhalefet edenler arasında yer almıştır. Yasa tasarısının

mecliste kabul edilmesinin ardından siyasetten çekilme kararı almıştır (Arıkan, 2016, s. 20).

Rıza Şah'ın iktidara gelmesiyle Musaddık, Şah'a muhalefeti nedeniyle bir süre Tahran'ın kuzeyindeki Ahmedabad'daki evinde zorunlu ikamete tabi tutulmuş, 1940'ta ise siyasi gerekçelerle hapse atılmıştır. İran'ın 1941 yılında Sovyetler Birliği ve İngiltere tarafından işgali ve Rıza Şah'ın sürgüne gönderilmesinin ardından, 1943 seçimlerinde Tahran'dan milletvekili seçilerek yeniden meclise girmiştir (Kuduoglu, 2019, s. 40).

Musaddık'ı siyasi arenada öne çıkaran gelişme, 1940'lı yılların en önemli meselesi olan İran petroleri üzerine yapılan pazarlıklardır. Anglo-Iranian Oil Company (AIOC) adlı İngiliz şirketi, İran'da büyük bir petrol rafinerisine sahipti. AIOC, İran'daki petrollerden elde ettiği kârın %75'ini İngiltere'deki hissedarlara aktarıyor, bu ayrıcalığını ise önceki anlaşmalardan alıyordu. 1933 tarihli Petrol Antlaşması'na göre İran, şirketin yıllık gelirinin yalnızca %17'sine sahipti. Gizli yürütülen pazarlıklar sonucunda İngilizler, İran'ın kâr payını %24'e çıkarmayı öngören ek bir antlaşma teklif etti. Antlaşmanın Şah tarafından kamuoyuna açıklanması, yeni gelişmeleri ve Şah'a karşı tepkileri beraberinde getirdi. Bu tepkiler sonucunda Musaddık'ın öncülüğünde Millî Cephe hareketi doğdu (Kuduoglu, 2019, s. 41-42).

Millî Cephe; “adil ve serbest seçimlerin yapılması, sıkıyönetimin kaldırılması, basın özgürlüğünün sağlanması, ekonominin iyileştirilmesi ve anayasal düzenin korunması” gibi hedefler belirlemişti (Arıkan, 2016, s. 20). Petrolün millileştirilmesi politikası ve milliyetçi yaklaşımı Musaddık'ı başarıya ulaştırmış ve

Nisan 1951'de başbakanlığa getirilmesini sağlamıştır (Lee, s. 13-14).

Başbakan olduktan sonra, Savaş Bakanlığı'nın kendi yetkisine bırakılmasını talep etmiş; bu talebin Şah tarafından reddedilmesi üzerine istifa etmiştir. Ancak ülkede yaşanan tepkiler ve çeşitli ayaklanmalar sonucunda yeniden göreve çağırılmıştır. İkinci kez başbakan olduğunda Savaş Bakanlığı'nı kendi sorumluluğuna almış ve bakanlığın adını Millî Savunma Bakanlığı olarak değiştirmiştir (Mohed, 1377/1999, s. 555).

Musaddık Döneminde Kaşkaylar

Petrolü millileştirme hareketiyle büyük sempati toplayan Musaddık'ın siyasi arenada aktif rol oynamaya başlaması, onun Fars Valiliği yaptığı dönemden beri iyi ilişkiler kurduğu Kaşkaylara, ülkenin siyasi meselelerinde daha etkili rol oynama fırsatı sunmuştur (Kahramani Ebiverdi, 1372/1994, s. 315). Millî Cephe'nin teşkiliyle birlikte Hüsrev Han ve Muhammed Hüseyin Han, bir taraftan Musaddık'la olan yakın ilişkileri, diğer taraftan Pehlevi hükümetiyle olan husumetleri nedeniyle bu cepheye katılarak onun en önemli destekçileri arasında yer almışlardır (Oberling, 1974, s. 193; Firuzi, 1397/2019, s. 369). Bu dönemde Nasır Han ve Melik Mansur Han, Fars Eyaleti'nde Kaşkay aşiretinin liderleri olarak görev yaparken; Muhammed Hüseyin Han ve Hüsrev Han da Kaşkay aşiretini başkent Tahran'da temsil etmiştir (Oberling, 2003).

Musaddık'ın başbakan seçilmesi, başta Kaşkay kardeşler olmak üzere Kaşkaylar tarafından memnuniyetle karşılanmış; mecliste senato temsilcisi olan Nasır Han, kendisine

telgraf çekerek tebriklerini ve desteklerini bildirmiştir. Kaşkaylarla Musaddık arasındaki ilişki bu şekilde devam ederken, Muhammed Rıza Şah'ı destekleyen İngilizler, bu olumlu münasebeti değiştirmek için harekete geçmiştir. Bu bağlamda, İngilizler tarafından organize edilen çeşitli devlet görevlileri ve bizzat Şah, Kaşkayları kendi taraflarına çekmek amacıyla Nasır Han'la görüşmüştür. Ancak Kaşkaylar, Pehlevi yönetimi ve İngilizlerle geçmişte yaşadıkları çeşitli anlaşmazlıklardan ötürü bu girişimleri sonuçsuz bırakmıştır. Nitekim görüşmelerde Nasır Han, Musaddık'ın ülkeye hizmetlerini vurgulayarak, Kaşkayların Musaddık aleyhine hareket etmesine yönelik teklifleri reddetmiştir. Bu görüşmeler, Kaşkayları Musaddık'a daha da yakınlaştırmıştır. Nasır Han, Musaddık'a mektup yazarak şahsi malını (toprağını) halkın yararlanabilmesi için Musaddık Hükümeti'ne bağışlamıştır. Musaddık ve Kaşkaylar arasındaki bu yakın ilişki, uluslararası siyaset ve diplomasi alanında da Kaşkayların etkin rol üstlenmesine yol açmıştır. Bu çerçevede Nasır Han, Musaddık'ın telkinleri ve yönlendirmeleri doğrultusunda, petrol meselesi konusunda İngiltere ve Amerika ile çeşitli görüşmeler yapmıştır (Hakimi Horam, 1391/2013, s. 91-94). İngiliz temsilcilerle yapılan bu görüşmelerde, Kaşkayları Musaddık'tan uzaklaştırma girişimleri yeniden gündeme gelmiştir (Berzi, 1399/2021, s. 132). Nasır Han'ın bu görüşmelerde Musaddık'a desteğini defalarca vurgulaması hem Musaddık'la olan yakın ilişkilerinden hem de Pehlevi yönetimi ve İngilizlere duyduğu güvensizlikten kaynaklanmaktaydı.

Bu girişimlerden sonuç alınamayınca İngiliz temsilciler, Nasır Han'dan kendilerinin müzakerelere kabul edilmesi için Musaddık'ı ikna etmesini istemiştir. Nasır Han, bu talebi

Musaddık'a iletmiş ancak Musaddık söz konusu isteği reddetmiştir (Hakimi Horam, 1391/2013, s. 94).

1951 yılında Hüsrev Han ve Nasır Han, petrol meselesi hakkında görüşmeler yapmak üzere Amerika'ya gitmiştir. Bu süreçte Hüsrev Han, Musaddık ve petrolün millileştirilmesi hareketinin haklılığını, gazeteler ve siyasi çevreler aracılığıyla dünyaya duyurmak için yoğun çaba harcamıştır. New York'taki Asya Encümeni adlı derneğe katılarak, petrolü millileştirme hareketi ve İran'da yüz yıllık İngiliz sömürüsü hakkında konuşma yapmıştır (Tayyibi, 1387/2009, s. 7). Aynı yılın Aralık ayında, Amerika'da öğrenim gören oğlu Abdullah'ın rahatsızlığı sebebiyle Amerika'ya gitmeye hazırlanan Nasır Han, yola çıkmadan önce Musaddık'la görüşmüştür (Ekberi, 1366/1988, s. 120). Musaddık, kendisinden Amerika'da petrol satışıyla ilgili gerekli adımları atmasını ve hükümetle etkileşim içinde olmasını istemiş, bunun üzerine Nasır Han, Amerika'da önde gelen bazı iş insanları ve şirketlerle görüşmeler yapmıştır. Bazı görüşmeler olumlu geçse de İngilizler, bu girişimlerin sonuç vermesini engellemiştir (Berzi, 1399/2021, s. 130; Keyani, 1387/2008, s. 317). Bunun üzerine Nasır Han, Amerikan basınına röportajlar vererek Amerika Dışişleri Bakanlığı'nı İngilizleri desteklemekle suçlamış ve İran'a herhangi bir dış saldırı olması halinde Kaşkayların savaşaçağını açıklamıştır. Bu röportaj, Amerikan medyasında geniş yankı uyandırmıştır. Kaşkayların bu girişimleri, İngilizler ve Şah tarafından tepkiyle karşılanmıştır (Tayyibi, 1399/2021, s. 8).

1952 yılında Musaddık, Uluslararası Adalet Divanı toplantısına katılmak ve petrol konusunda İran'ın haklarını savunmak amacıyla Lahey'e gitmiştir. Burada yaptığı konuşmada,

İran'ın tarih boyunca katlandığı zorluklara ve zenginliklerinin İngiltere tarafından yağmalanmasına dikkat çekmiştir (Kahramani Ebiverdi, 1372/1994, s. 122-123). Lahey'den döndükten sonra Savaş Bakanlığı'nı kendi sorumluluğuna almak istemiş ancak bu talep Şah tarafından reddedilince istifa etmiştir (Hakimi Horam, 1391/2013, s. 97-99).

Musaddık'ın istifası ve yerine Kavam'ın atanması, başta Kaşkaylar olmak üzere Musaddık'ı destekleyen gruplar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Kaşkaylar, Millî Cephe'nin diğer üyeleriyle birlikte Musaddık'ı geri getirmek için çalışmalara başlamıştır (Karekani, 2016). Bu süreçte Kaşkay aşiretine bağlı silahlı gruplar, Şiraz'daki hükümet güçleriyle çatışarak başarı elde etmiştir. Tahran'a ilerleme niyeti, Kavam'ın istifası ve Musaddık'ın yeniden başbakan olmasıyla son bulmuş; Hüsrev Han, ulusal radyodan Kaşkaylara eylemlerini durdurmaları çağrısı yapmıştır.

Musaddık'ın ikinci başbakanlık döneminde, Şah güdümündeki ordunun Kaşkaylar üzerindeki baskı ve kışkırtmaları artmıştır (Tayyibi, 1387/2009, s. 148). Kaşkayların Musaddık'ın başbakanlığına geçişteki etkili rolü, onlara önemli diplomatik görevler getirmiş ancak bu durum, Pehlevi yönetimi ve İngilizlerin hedefi hâline gelmelerine yol açmıştır.

Sonuç

Tarihsel süreçte siyasal etkisi dönemsel olarak değişkenlik gösteren Kaşkaylar, Savletü'd-Devle'nin İlhan olmasıyla birlikte güçlerinin zirvesine ulaşmıştır. Ancak bu dönem, Rıza Şah'ın iktidara gelişi, onun

uyguladığı pasifize etme politikaları ve Savletü'd-Devle'nin hapse atılarak burada şüpheli bir şekilde hayatını kaybetmesiyle sona ermiştir. Rıza Şah döneminin Kaşkay aşireti açısından en önemli sonuçlarından biri, Kaşkay yönetici ailesi içinde Pehlevi yönetimine karşı önlenemez bir tepkinin doğması olmuştur.

Nitekim Savletü'd-Devle'nin oğulları – kamuoyunda “Kaşkay kardeşler” olarak bilinen Nasır Han, Muhammed Hüseyin Han, Melik Mansur Han ve Hüsrev Han– bu tepkinin bir sonucu olarak, Musaddık önderliğinde yürütülen petrolün millileştirilmesi hareketinin en önemli destekçileri arasında yer almıştır. Musaddık döneminde eski güçlerini yeniden kazanan Kaşkaylar, siyasi ve diplomatik anlamda önemli kazanımlar elde etmiştir. Ancak bu yükseliş, 1953 darbesinin ardından Muhammed Rıza Şah'ın onları sindirmeye yönelik politikalarının öncelikli hedefi hâline gelmelerine yol açmış ve Kaşkaylar, bir daha eski güçlerini toparlayamayacak şekilde bastırılmıştır. Bu durum, İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra da eski nüfuzlarına kavuşamamalarının başlıca nedenlerinden biri olmuştur. Bu bakımdan Musaddık dönemi, Kaşkayların tarihi açısından en önemli dönemeçlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Son olarak belirtmek gerekir ki Kaşkaylar, siyasi iktidarda kim olursa olsun, her dönemde geleneksel yaşam biçimlerini ve siyasi güçlerini koruma çabasında olmuş, bu doğrultuda çeşitli tepkiler göstermiştir. Pehlevi yönetimine yönelik spesifik tepkileri ise, söz konusu iktidarın Kaşkay aşiretinin geleneksel yapısına ve artan gücüne vurduğu darbelerin bir karşılığı olarak görülebilir.

The Qashqai tribe, living in the southern regions of Iran, has played a significant role in Iran's political, historical, and even international affairs during various periods throughout history. The tribe reached the height of its power during the time of Sowlat-ed-Dowleh (1873-1932), who served as Ilkhan (tribal leader). This situation continued until the reign of Reza Shah, who rose to power with a nation-state vision and largely neutralized the tribes through his policy of pacification. After Sowlat-ed-Dowleh, who was arrested during Reza Shah Pahlavi's reign and died under suspicious circumstances in prison, his four sons –Malek Mansur Khan, Mohammad Naser Khan, Mohammad Hoseyn Khan, and Khosrow Khan (known as the Qashqai Brothers)– came to prominence in the leadership of the Qashqai tribe and carried out significant activities. However, during Reza Shah's rule, the Qashqai Brothers were intimidated and unable to play an active role.

The opportunity they had been waiting for arose with Reza Shah's abdication following the outbreak of World War II. In this new period, the Qashqai tribe, led by the Qashqai Brothers, began returning to their traditional way of life, which had been disrupted by Reza Shah's policies. When Reza Shah's son, Mohammad Reza Shah, ascended to the throne, the initial power

vacuum in the early years of his rule gave the Qashqais another opportunity to re-strengthen their tribal confederation. During this time, after Mohammad Mossadegh (1951–1953) came to the forefront of Iranian politics through the National Front and the oil nationalization movement and was appointed Prime Minister, the Qashqai leaders and tribe became among his most important supporters. The main reason for this support was their opposition to the policies imposed on them during Reza Shah Pahlavi's reign. The Qashqais played an active role in both political and diplomatic arenas during Mossadegh's time in power and were appointed to important governmental positions by him. In addition to their political engagement, they also took part in international diplomatic relations with Britain and the United States.

Following the coup against Mossadegh and his subsequent imprisonment, the Qashqais lost much of their influence and became direct targets of Mohammad Reza Shah due to their opposition during the crisis. The Shah first exiled the Qashqai Brothers, and later –through his 1963 Land Reform, part of the White Revolution– seized their lands. Through both direct and indirect measures taken by the Shah against the Qashqai tribe, they were largely stripped of their former power and influence, which they never fully regained.

بررسی نقش قشقایی‌ها در دوره مصدق

چکیده

قشقایی‌های ساکن در جنوب ایران در مقاطع مختلف تاریخ، نقش مهمی در تحولات سیاسی و فرهنگی کشور و حتی در سیاست خارجی آن ایفا کرده‌اند. یکی از مهمترین نقاط عطف تاریخ سیاسی این جامعه ترک‌تبار، دوره نخست‌وزیری دکتر محمد مصدق است. این مقاله که با روش پژوهش کیفی نگارش یافته، در پی تعیین جایگاه قشقایی‌ها در دوره مصدق و بررسی ابعاد ارتقای آنان در عرصه بین‌المللی در این دوره است؛ موضوعی که در ادبیات علمی ترکیه بدان پرداخته نشده، اما از مهمترین مراحل زندگی سیاسی ترکان قشقایی به‌شمار می‌رود. در این پژوهش دلایل حمایت قشقایی‌ها - که در دوران رضاشاه تا حد زیادی از عرصه سیاسی کنار گذاشته شده بودند - از دولت مصدق و نیز کارکردهای آنان در این مقطع تاریخی بررسی شده است. در مقاله تلاش شده به این پرسش‌های اصلی پاسخ داده شود: «انگیزه بنیادین قشقایی‌ها برای حمایت از دولت مصدق چه بود؟»، «فعالیت‌های آنان در عرصه داخلی و خارجی در دوره مصدق چه ابعادی داشت؟» و «جایگاه قشقایی‌ها در دیپلماسی بین‌المللی چگونه تعریف می‌شد؟». این مطالعه با تمرکز بر یکی از مقاطع حساس تاریخ سیاسی قشقایی‌ها، می‌کوشد بخشی از خلأ موجود در ادبیات علمی ترکیه در این زمینه را پوشش دهد.

کلیدواژه‌ها: قشقایی‌ها، محمد مصدق، تاریخ سیاسی قشقایی‌ها، روابط قشقایی‌ها و مصدق

Kaynakça:

- Abrahamian, Ervand. 2017. *Modern İran Tarihi*. Çev. Dilek Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ahmedi, A., ve Y. Veziri. 1403/2024. "Hemyari hovi-yet-i ili ve hovi-yet-i meili: movrud-i motalaa-yi ili Kaşkayi ve nehzet-i milli şoden-i نفت." *Mecelle-yi Danişkede-yi Hukuk ve Ulum-u Siyasi* 1: 1-22.
- Altaylı, İsmail. 2020. "Kaşkay Türklerinin Tanıtımı 1." *Kaşkay Toplum ve Kültür Dergisi* 1: 5-15.
- Arıkan, Pınar. 2016. "İran, Musaddık ve Darbe." *Ortadoğu Analiz* 8 (76): 19-21.
- Beck, Lois. 2017. *Kaşkayîha-yi İran*. Çev. H. R. Cehandide. Tahran: Neşr-i Nezare.
- Berzi, A. A. 1399/2020. *Nasyonalizm-i Kaşkayi*. Tahran: Neşr-i Aron.
- Cevanşir, B. 2001. *Kaşkay Türklerinin Tarihi*. Yüksek Lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi. Erişim 11 Ağustos 2025. <https://acikerisim.msgsu.edu.tr/xmlui/handle/20.500.14124/5113?locale-attribute=en>.
- Destgayb, Z., R. Recai, H. R. Hakikat ve M. K. Kaveh Pişgadem. 1400/2022. "Ferayend-i tağyir-i sahtar-ı siyasi ve ictimai il-i Kaşkayi der asr-ı Pehleviha ez didgah-ı merdomşinasi." *Name-yi Ensanşinasi* 35: 65-92.
- . 2022. "Gofteman-i nasyonalisti il-i Kaşkayi ez meşrute ta inkılab-i İslami." *Pejuheş-i Fasılname-yi İlmi* 60: 161-180.
- Diba, Feridun. 1403/2024. *Doktor Muhammed Musaddık: Serguzeşt-i Siyasi*. Çev. Ş. Kerimi. Tahran: Neşr-i Ney.
- Dordari Foladi, N. 1390/2011. *Tarih-i Gomşode-yi Govm-i Kaşkayi, ez Kern-ı Panzdehom Piş ez Milad*. Şiraz: Neşr-i Şiraz.
- Ekberi, S. H. 1366/1988. *Musaddık ve Aşair*. Şiraz: Entişarat-ı Novid-i Şiraz.
- Firuzi, S. 1397/2019. *Kaşkayname 2*. Tahran: Neşr-i Yasbehşayeş.
- Gasiorowski, M. J. 1993. "Coup D'état of 1332/1953." *Encyclopaedia Iranica*, 15 Aralık 1993. Erişim 11 Ağustos 2025. <https://www.iranicaonline.org/articles/coup-detat-1953>.
- Hakimi Horam, M. 1392/2013. *Kaşkayîha ve Nehzet-i Milli-yi İran ba Negahi be Pişine-yi Siyasi-yi Anha der Tarih-i Muasır-ı Keşver*. Tahran: Neşr-i Kaşkayi.
- Homafer, M. 2017. "Mosaddegh and the Coup d'État of 1953." *Tehran Times*.
- İreci, N. 1399/2020. *İl-i Kaşkayi der Ceng-i Cihan-ı Evvel*. Şiraz: Neşr-i Şiraze.
- Kahramani Ebiverdi, M. 1372/1994. *Tarih-i Vekaya-yi Aşair-i Fars*. Tahran: Entişarat-i İlmi.
- Karekani, N. 2016. "İl-i Kaşkayi: Kurbanî-yi Siyaset-i Hemayet ez Doktor Musaddık." *Ruzname-i Şark*.
- Karendiş, C. 1398/2019. *Pehlevi-yi Evvel ve Mesele-yi Aşair (1298-1304)*. Çev. M. C. Kelam. Tahran: Neşr-i Elm.
- Keyani, M. 1371/1992. *Siyah Çadurha: Tahkik-i der Zendegi-yi Merdom il-i Kaşkayi*. Tahran: Neşr-i Keyan.
- . 1387/2008. *Negahi be İl-i Kaşkayi bad ez Şehrîver 1330 ta İnqılab-i İslami-yi İran*. Şiraz.
- . *Perçemdar Hemase-yi Cenub, Serdar-ı Aşair Savletü'd-Devle Kaşkayi (İsnad ve Medarek ve Pejuheş)*. Tahran: Neşr-i Keyan.
- Kuduoğlu, A. 2019. "İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953." *İran Çalışmaları Dergisi* 2 (2): 37-62.
- Lee, C. T. 2013. *A Cold War Narrative: The Covert Coup of Mohammad Mossadegh*. Doktora tezi, Trinity College.
- Mansur Han, M. 2014. *Hatırat-ı Melik Mensur Han Kaşkayi*. Haz. K. Bayat ve M. M. Tayyibi. Tahran: Entişarat-ı Namek.
- Mohed, M. A. 1377/1999. *Doktor Musaddık ve Nehzet-i Milli-yi İran*. Tahran: Neşr-i Karname.
- Moradi, H. 1396/2018. *Negareşi ruydadha-yi Tarih-i İl-i Kaşkayi*. Tahran: Neşr-i Baleparvaz.
- Nadirpur, B. "Negah-i Cameşinahti be İl-i Kaşkay (Gozaşte, Hal, Ayende)." *Motalaa-yi Milli* 2-3: 1-35.
- Nasırı Tayyibi, M. "Nekş-i Kaşkayîha der Nehzet-i Milli Şoden-i Neft ve Kudeta-yi 28 Mordad." *Fasılname-yi Tarihi Revabet-i Harici* 15: 5-29.

Oberling, P. 1974. *The Qashqa'i Nomads of Fars*. Berlin: De Gruyter.

———. 2003. "Qasqa'i Tribal Confederacy." *Encyclopaedia Iranica*, 20 Temmuz 2003. Erişim 11 Ağustos 2025. <https://www.iranicaonline.org/articles/qasqai-tribal-confederacy-i>.

Pira, S., ve O. G. Özgüdenli. 2020. "Muhammed Musaddık." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 31, 228-229. Ankara: TDV Yayınları.

Sistani, İ. A. 1366/1988. *Mukaddime-yi Şinabt-i İlha, Çadorneşinan ve Tevaif-i Aşair-i İran*. Tahran: Neşr-i Samen 'ul-Eimme.

Taray, C. H. 1963. "Kaşkailer Meselesi ve Karmakarışık İşler." *Cumhuriyet*, 18 Nisan.

Tefazzuli, M. 1358/1979. *Musaddık, Neft, Kudeta*. Tahran: Emirkebir.

Yeşilbursa, B. K. 1988. "Kaşkaylar." *Türk Kültürü* 299: 164-172.

Zendedel, H., N. Moharrem, ve Z. Selimi. 1331/1952. *Mecmua-yı Rahnama-yı Came-i İrangerdi Celveha, Cihangerdi-i Aşair*.

Etik Sorumluluk Beyanı / *Ethical Statement*

Yazar(lar), makaledeki bütün verileri etik kurallar çerçevesinde elde ettiğini, yararlanılan kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğunu beyan eder. Bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi* 'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk yazar(lar)a aittir.

The author(s) declares that they have obtained all the data in the article within the framework of ethical rules and that they have referred to the sources used in accordance with scientific norms. In case of detection of a situation contrary to this statement, the Turkish Journal of Iranian Studies has no responsibility, and all responsibility belongs to the author(s).

Etik Kurul İzni / *Ethics Committee Permission*

Yazar(lar) etik kurul izni gerektiren çalışmaları ve izinle ilgili bilgileri burada belirtmişlerdir.

The author(s) have stated the studies that require ethical committee permission and the information about the permission here.

Kurul adı / *Comittee name:*

Tarih / *Date*

Numara / *Number*

Katkı Oranı Beyanı / *Contribution Rate Statement*

Birinci yazarın katkı oranı / *First author contribution rate: %100*

İkinci yazarın katkı oranı / *Second author contribution rate: %...*

Destek ve Teşekkür Beyanı / *Statement of Support and Acknowledgment*

Bu çalışma _____ destekli _____ numaralı araştırma projesi kapsamında toplanan verilerden yapılmıştır. Destekleri için _____'e teşekkür ederiz.

This study has been conducted through the data collected within the scope of the research project number _____ supported by _____. We would express our gratitude to _____ for their support.

Çatışma Beyanı / *Conflict Statement*

Yazar(lar) bu makalenin herhangi bir çıkar çatışması oluşturmadığını beyan eder.

The author(s) declares that this article does not create any conflict of interest.

TÜRKİYE VE İRAN'DAKİ EĞİTİM KURUMLARINDA ÖRTÜNME BAĞLAMINDA İKİ MODERNİST KADIN SÖYLEMİ: BAHRİYE ÜÇÖK (1919-1990) VE FERRUHRÛ PÂRSAY (1922-1980)¹

 Seher Tandoğar²

ÖZET

Modern pozitivist ideolojiyi yerleştirmeye çalışan devletler, modernitenin görünen yüzü olan kadınları siyasete katılım açısından desteklemişlerdir. Bu doğrultuda, Türkiye Cumhuriyeti'nde Bahriye Üçok (1971) senatör, Pehlevî İran'ında ise Ferruhrû Pârsay (1968) ilk kadın bakan olarak seçilmiştir. Fakat savundukları görüşleri sebebiyle sert eleştirilere maruz kalmışlardır. Pârsay, 1980 yılında İran Devrim Mahkemesi kararıyla Eğitim Bakanlığı dönemindeki faaliyetleriyle ilgili suçlamalar sebebiyle idam edilirken, Üçok ise İslam dini ve laiklikle ilgili yaptığı yorum ve açıklamalar sebebiyle 1990 yılında patlayıcı içerikli bir pakete yapılan suikast sonucu hayatını kaybetmiştir. Bu makalede Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu sınır komşusu iki ülkede yaşayan ve siyasi model olarak seçilen iki bilim kadınının eğitim kurumları çerçevesinde kalarak örtünme bağlamındaki söylemlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada, bu görüşlerin muhalifleri tarafından hangi konularda ve neden tehdit olarak görüldüğü sorularına da cevap aranırken Türkiye ve İran arasındaki etkileşim karşılaştırmalı tarihyazımı yöntemi kullanılarak anlatılmıştır. Bu çalışma yapılırken zaman açısından yakınlıkları dikkate alınarak kronolojik sırayla Pârsay ve Üçok'un konuşma metinleri, tutanaklar, basına yansımış yazılar ve SAVAK belgelerinden yararlanılmıştır. Sonuç olarak bu iki kadın siyasetçinin, eğitim kurumlarında okuyan kız öğrencilerin İran'da çarşaf, Türkiye'de ise başörtüsü ile derslere katılmalarını tasvip etmemeleri, kadın hakları ve eğitim konularında yaptıkları bir çok önemli faaliyete rağmen katı muhafazakâr kesim tarafından İslam dinine karşı oldukları yönünde bir ithama maruz bırakılmalarına yol açmıştır. Fakat, onlar model olarak seçildikleri devletlerin resmi ideolojileri doğrultusundaki görüşlerini canları pahasına savunmaya devam etmiş, ülkelerine hizmet edebilmek adına olan çaba ve mücadeleleriyle kadınların siyasal temsilde önemli bir rol oynamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kadın Siyasetçi, Başörtüsü Yasağı, Çarşaf, İran, Bahriye Üçok, Ferruhrû Pârsay.

1 Atıf/To Cite: Tandoğar, S. (2025). Türkiye ve İran'daki eğitim kurumlarında örtünme bağlamında iki modernist kadın söylemi: Bahriye Üçok (1919-1990) ve Ferruhrû Pârsay (1922-1980). *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 4(7), ss. 37-63.

2 Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, sehertandogar@marun.edu.tr, Orcid: 0000-0002-0668-2802.

TWO MODERNIST WOMEN'S DISCOURSES IN THE CONTEXT OF VEILING IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN TURKEY AND IRAN: BAHRIYE ÜÇÖK (1919-1990) AND FERRUHRÛ PÂRSAY (1922-1980)

ABSTRACT

States that tried to realize the modern positivist ideology supported women's participation in politics, which was a sign of modernity. In this context, Bahriye Üçok (1971) was chosen as a senator in the Republic of Türkiye, and Ferruhrû Pârsay (1968) was chosen as the first female minister in Pahlavi Iran. However, they were subject to criticism due to the views they defended. Pârsay was executed in 1980 by the decision of the Iranian Revolutionary Court due to accusations related to her activities during her term as Minister of Education, while Üçok was assassinated in 1990 due to her comments and statements about Islam and secularism. This article aims to comparatively examine the discourses of two scholars living in two bordering countries with a Muslim majority and chosen as political models on veiling in educational institutions. It attempts to answer the questions on which issues and why these views are seen as a threat by the opponents. The interaction between Türkiye and Iran is attempted to be explained using the comparative historiography method. This study was conducted by following a historical chronology, taking into account their proximity in time and space. The speech texts of Pârsay and Üçok, minutes, articles reflected in the press and SAVAK documents were used. As a result, these two female politicians did not approve of female students studying in educational institutions attending classes wearing chadors in Iran and headscarves in Turkey. Despite their many important activities on women's rights and education, they were accused by the conservatives of being against the Islamic religion. However, they continued to courageously defend the official ideological views of the states they were chosen as models for. They played an important role in the political representation of women with the efforts and struggles they showed to serve their countries.

Keywords: Female Politician, Headscarf Ban, Chador, Iran, Bahriye Üçok, Ferruhrû Pârsay.

Giriş

Tarih boyunca farklı din ve kültürlerde görülen kadınların örtünme geleneği, yalnızca İslam dinine özgü olmayıp diğer semavi dinlerin inanç sistemlerinde olduğu gibi, Türk, İran, Bizans ve Hint medeniyetlerinde de yer almıştır (Yılmaz, 2011, s. 23). Bu makalede incelenen örtünme konusu, eğitim kurumlarıyla sınırlandırılarak Türkiye'de başörtüsü (türban), İran'da ise çarşaf kullanan öğrencilerle ilgili söylemler çerçevesinde ele alınmıştır. İnceleme, Türkiye ve İran'da aynı dönemlerde yaşamış ve ülkelerinin siyasal modernleşme sürecinde etkili olmuş iki kadın (Bahriye Üçok ve Ferruhrû Pârsay) üzerinden yürütülmüş, yer yer bu isimlere benzer veya onlara eleştirel bakan düşüncelere de yer verilmiştir.

Bu bağlamda şu sorulara yanıt aranmıştır:

- Üçok ve Pârsay'ın örtünme ile ilgili görüşlerini dayandırdıkları temel söylemler nelerdir?
- İki kadının söylemleri arasında hangi farklar ve benzerlikler vardır?
- Muhalif görüştekiler tarafından neden tehdit olarak görülmüşlerdir?
- Eğitim kurumlarındaki örtünme meselesine dair farklı görüşler ve çözüm önerileri ne yönde olmuştur?

1. Türkiye ve İran'da Örtünme Meselesine Genel Bakış

Avrupa medeniyetinin etkisiyle kılık-kıyafetteki değişim hareketi, iki komşu ülke olan Türkiye ve İran'da birbirine yakın dönemlerde ortaya çıkmıştır. Rıza Şah Pehlevi, 1920'li yıllarda İran'da otoriter bir modernleşme süreci başlatırken Mustafa Kemal Atatürk'ü örnek almıştır (Afary ve Anderson, 2015, s. 103). Ancak Atatürk'ten farklı olarak, 1936'da çıkarılan *Keşfi Hicab Kanunu* ile kadınlara peçe ve çarşaf yasağı getirmiştir. Türkiye'de ise 1925'te *Şapka Kanunu*, 1934'te ise *Kılık Kıyafet Kanunu* çıkarılmış, ancak çarşaf ve peçeyi yasaklayan bir yasa kabul edilmemiştir. Atatürk, bu konuda kadınları modern giyime teşvik etmiştir.

1925'te İnebolu'da yaptığı konuşmada peçeyi, "Onlar, yüzlerini cihana gösterebilirler ve gözleriyle cihanı dikkatle görebilirler. Bunda korkulacak bir şey yoktur" sözleriyle eleştirmiş; "Asıl mücadele alanı, kadınlarımız için görünüş ve kıyafetle başarıdan daha çok, asıl başarılı olunması gereken alan ışıqla, kültürle, gerçek faziletle süslenmek ve donanmaktır" ifadeleriyle

le de kadınların önceliğinin ahlaki ve kültürel gelişim olması gerektiğini vurgulamıştır.

Her ne kadar kanunlarda çarşaf, peçe ve başörtüsü kavramları yer almasa da Atatürk'ün kadınların örtünmesine müdahale edip etmediği konusu günümüze kadar tartışılmıştır. 1930'da kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkı verilmesinin ardından, kimlik tespitiinde yaşanan zorluklar nedeniyle belediyeler çarşaf ve peçe kullanımını sınırlayan tedbirler almıştır. 1934'te kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanınmasıyla aynı tedbirler tekrarlanmış, kimliği tespit edilemeyen kadınların seçimlere katılması yasaklanmıştır. Yerel meclisler (Mersin, Trabzon, Rize, Antalya, Uşak, Ordu, Adana, Konya, Afyon, Kahramanmaraş, Hatay, Kayseri, Diyarbakır, Bolu gibi illerde) peçe ve çarşafın yasaklanmasına dair kararlar almıştır (Kaplan, 1998, s. 182-183). Dolayısıyla, çarşaf giyilmesine karşı yasaklar, genel bir düzenlemeden ziyade yerel yönetimlerin tedbirleri doğrultusunda uygulanmıştır.

2. Bahriye Üçok ve Ferruhrû Pârsay'ın Öğrenim ve Meslek Hayatı

Osmanlı ve Kaçar hanedanlıklarının son dönemlerinde dünyaya gelen Üçok ve Pârsay, modernleşme sürecindeki devletlerinin ekonomik, toplumsal ve siyasi sıkıntılarını bizzat deneyimlemişlerdir. Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş süreci, demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti ilkelerini benimserken; İran'da hanedan değişikliğiyle birlikte parlamenter anayasal monarşiye dayalı Pehlevi Hanedanlığı kurulmuştur. Her iki devletin de reformları, iki kadının ideolojilerinin Batı modernizmine yönelmesine zemin hazırlamış, bu

düşünceler hem kendi mesleki yükselişlerinde hem de ülkelerinin gelişimine katkı sunma hedeflerinde etkili olmuştur.

1919 doğumlu Bahriye Üçok, ilköğretimi Ordu'da, ortaöğretimi İstanbul Kandilli Kız Lisesi'nde tamamlamış; Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ortaçağ Tarihi Bölümü'nden mezun olmuştur. 11 yıl Samsun ve Ankara'da tarih öğretmenliği yaptıktan sonra, 1953'te Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Bölümü'ne asistan olarak atanmıştır. "İslam Tarihinde İlk Sahte Peygamberler" teziyle 1956'da doktor, "İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar" çalışmasıyla doçent unvanını almıştır. 1978'de yayımlanan *Emeviler-Abbasiler* adlı kitabı ders kitabı olarak okutulmuştur (Kadınlar Derneği, 1999, s. 11).

1922'de Kum'da doğan Ferruhrû Pârsay, 1942'de üniversiteden doğa bilimleri alanında mezun olmuş, ardından tıp doktoru unvanını almıştır. 1954'te Kültür Kadınları Derneği'ni kurmuş, 1956'da İran Kadınları İşbirliği Konseyi'nde görev almıştır (Turabi, 2012, s. 76). Eğitim alanındaki çalışmalarıyla dikkat çeken Pârsay, 1963'te İran parlamentosuna giren ilk altı kadın milletvekilinden biri olmuştur. 1968'de Eğitim Bakanlığı'na atanarak eğitim sisteminde köklü reformlar gerçekleştirmiş; bölgesel eğitim konseyleri kurmuş, göçebe topluluklara öğretmenler göndermiş ve lise/üniversite mezunu kızları sosyal hizmet kapsamında orduya almıştır (Pirnia, 2007, s. 82, 104, 108, 112-114, 150).

SAVAK belgelerinde Pârsay, Batı ve Amerikan siyasetini destekleyen bir isim olarak anılmış; Pehlevi döneminde İran eğitim sisteminin Amerikan modeline yönelmesinde etkili olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Bahai olduğuna

dair iddialar ortaya atılmışsa da Pârsay, savunmasında Şii Müslüman olarak doğduğunu ve öyle öleceğini belirtmiştir (Fıglalı, 1991; Pirnia, 2007, s. 253).

Pârsay'ın bakanlık yaptığı dönemde Üçok, 1971'de Cumhuriyet Senatosu'na atanmış; 1977'ye kadar bu görevini sürdürmüştür. 1983'te milletvekili seçilmiş ve 1987'ye kadar görev yapmıştır. Akademisyen, senatör ve milletvekili olarak laiklik ve kadın hakları konularında aktif rol almış; İslamiyet'in kadına verdiği hakların Atatürk devrimleriyle uyumlu olduğunu savunmuştur (Kadınlar Derneği, 1999, s. 11).

2.1. 1968 Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Boykotu

Üçok'un Türkiye için büyümekte olan bir tehlike olarak gördüğü cemaatler, 1960 sonrasında üniversitelerde de kendini göstermeye başlamıştır. 1968 yılında Fransa'da iktidara yönelik üniversite öğrencilerinin başlattığı protesto gösterilerinin yaygınlaşması, Türkiye'ye de etki etmiştir. Her ülkenin kendi iç dinamiğinden beslenen bu gösteriler, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Üniversite Senatosu ve öğretim üyelerinin başörtüsü karşıtlığına tepki şeklinde ortaya çıkmıştır. İlahiyat Fakültesi öğrencisi Hatice Babacan'ın başörtülü olarak derse girmesinin laikliğe ve kanunlara aykırı olduğunu belirten öğretim üyeleri Neşet Çağatay, Bahriye Üçok ve Neda Armaner'in bu duruma karşı çıkması, eğitim kurumlarında başörtüsü tartışmasını gündeme getirmiştir. Milli Türk Talebe Birliği, Nur cemaati ve onun yayın organı *İttihad* gibi dergilerin verdikleri destekle bir grup öğrenci, ortak bir bildiri yayınlayarak olayı boykot etmiştir. Boykot kısa zamanda ülke çapında yayılarak meclis gündemine taşın-

mıştır. Dönemin başbakanı Süleyman Demirel ise boykotlarla ilgili olarak yaptığı açıklamada, “Başörtüsü Türkiye’nin meselelerini halletmez” ifadesini kullanarak meselenin büyütülmemesi yönünde tarafsız bir tavır almıştır (Berberoğlu, 10 Mayıs 1999).

İlahiyat Fakültesi eylemleriyle ilgili olarak Bahriye Üçok şunları söylemiştir:

Ben sadece derslerde ilimle hiçbir ilişkisi olmayacak şekilde bana karşı gelen ve uzun hocalık yıllarımda bir eşine daha rastlamadığım biçimde saygısızlıkla karşılaştım ve bu öğrenciyi şikâyet ettim. Şikâyet dilekçemde öğrencinin benden af dilemesini, aksi hâlde cezalandırılmasını istedim. Bu öğrenci af dileyeceği yerde saygısızlığını yazılı olarak tekrarladi. Bunun üzerine yönetim kurulu uygun gördüğü cezayı verdi (Gemalmaz, 2005, s. 41).

Üçok’un, kız öğrencilerin üniversitede derslere başörtüsü ile girmesine karşı olması tehditler almasına sebep olmuştur. Ankara Üniversitesi rektörü ve daha sonra Diyanet İşleri Başkanı ile görüşerek öğrencilere laikliğin din karşıtlığı olmadığını anlatılmasını istemiş fakat sonuç elde edemeyince Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ile görüşerek üniversitede öğrencilerin laiklik ve inkılaplar karşıtlığı yönünde tarikatlar tarafından yönlendirildiğini anlatarak destek talep etmiştir. 10 Mart 1968 tarihinde Sunay, Kurban Bayramı dolayısıyla yaptığı konuşmada, tarikatların bölücü faaliyetlerinin dinimize ve anayasamıza aykırı olduğunu ifade etse de 15 Nisan’da boykot ve işgaller yeniden başlamıştır (Üçok, 2018, s. 204). *Tercüman* gazetesi, “Gençler başörtü olayını lanetledi” ve “Milli Türk Talebe Birliği toplantısında, başörtülü Hatice yılın örnek üniversiteli kız öğrencisi ilan edildi” man-

şetlerini atarak olayı kamuoyuna taşımıştır. Ayrıca gazete, Mustafa Demirsöz adlı İlahiyat Fakültesi ikinci sınıf öğrencisinin bir öğretim üyesiyle İslam’da reform konusunda tartıştığı için yönetim kurulu kararıyla okuldan atıldığını ve fakülte önüne kurduğu çadırda protesto orucuna başladığını, Babacan ve Demirsöz’ü destekleyen bazı öğrencilerin de protesto gösterilerine katıldığını bildirmiştir (“Gençler, başörtü olayını.” 1968). Mayıs ayında yönetim kurulu kararıyla İlahiyat Fakültesi’nde dersler bir ay süreyle tatil edilince protestolar etkisini yitirmiştir (“İlahiyat öğrencileri..”, 1968). Üçok ise 1971 yılında Cumhurbaşkanı kontenjanından senatör seçilerek üniversitedeki görevinden ayrılmıştır.

Yaşanan başörtüsü gerginliğine kanunlar açısından bakıldığında, 1980 öncesinde Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı yüksekokul öğrencileri için çıkarılan yönetmeliklerin hiçbirinde başın açık olması gerektiği ve kapalı olmanın bir disiplin suçu olduğu belirtilmez. 2 Eylül 1925 tarih ve 2413 sayılı *Bilumum Devlet Memurlarının Kıyafetleri Hakkında Kararname*’de tüm memurlar için “bina içinde baş açık bulunur” kuralı getirilir. Gemalmaz, bu kararname dolayısıyla memur olan öğretmenler için de bu kuralın uygulandığının söylenebileceğini ifade eder. İlköğretim Yönetmeliğinde öğretmenlerin başı açık olması kuralı ise ilk kez 1972’de öngörülür (Gemalmaz, 2005, s. 90-91). 1929 tarihli *İlk Mektepler Talimatnamesi*’nde erkek öğrenciler için kasket, kız öğrenciler için de bere kullanımı uygun görülür (Gemalmaz, 2005, s. 92). Hem 1974 tarihli *Üniversite Öğretim Üye ve Yardımcıları Disiplin Yönetmeliği* hem de aynı yönetmelikte yer alan *Üniversite Öğrenci Disiplin Yönetmeliği*’nde kıyafetle ilgili disiplin suçu bulunmamaktadır. Üniversitelerde öğretim elemanı, memur ve öğrencilerin kılık kıyafetiyle ilgili

disiplin suçu ilk kez 12 Eylül 1980 sonrasında oluşturulur (Gemalmaz, 2005, s. 70-71). Bu bilgiler ışığında İlahiyat Fakültesi'nde iki öğrencinin üniversiteden uzaklaştırılması kararının tamamen Üniversite Senatosu tarafından alındığı ifade edilebilir. Öğretim üyelerinin Atatürk devrimlerini korumak amacıyla gerçekleştirdikleri bu karşı çıkışı destekleyen çok net bir kanunun olmadığı açıktır. Fakat Üçok, 1973 yılında değiştirilmeye çalışılan *Üniversiteler Kanunu*'nun 3. maddesinin b bendindeki "Türk devriminin ülkelerine bağlı" ifadesinin, öğretim üyelerinin devrimleri koruyabilmelerinde önemli bir dayanak olduğunu savunur.

Atatürk'ün çarşafı yasaklayıp yasaklamadığıyla ilgili tartışmalar günümüzde hâlen sürerken, Atatürk döneminde çarşaf yasağının olmadığını belirten Daver, Mumcu ve Unat'ın ifadelerine karşılık, Gemalmaz, *Şapka Kanunu*'nda fes ve sarıktan bahsedilmeyip sadece şapkadan söz edildiğini belirtir. Fesin uygar bir kisve olarak görülmeyp yasaklanmasından dolayı çarşafın da aynı şekilde değerlendirilmesi gerektiği yorumunu yapar (2005, s. 404-405).

Bu tartışmalar etrafında dile getirilen Latife Hanım ve Mevhibe İnönü'nün de türban kullandığı iddialarıyla ilgili olarak Gemalmaz, Mevhibe İnönü'nün sürekli türbanlı dolaştığı ifadesinin hatalı olduğunu, 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler başlıklı kitapta İnönü'nün birçok şapkalı fotoğrafının bulunduğunu söyler. Bu tür genellemelerin meseleyi ana ekseninden kaydırıldığını, İnönü için kullanılan ifadelerin Latife Hanım'ı da kapsamasına rağmen onun fotoğraflarında görülen başlığın türbandan çok farklı olduğunu,

ayrıca başı açık fotoğraflarının da bulunduğunu ifade eder (2005, s. 21).

Yaşanan bu boykotun öncesine bakıldığında, bu oluşumların bir anda ortaya çıkmayıp cemaatlerin önemli bir etki yarattığı görülür. Bu cemaatlerin en yaygınlarından olan Nurculuk akımı, 1952 yılı itibarıyla adını duyurmaya başlar. Özek'e göre bu akım tek kuvvetini laik devlet düzenine karşı olmaktan alır. Nurculuk, Said-i Nursi'nin kaleme aldığı, sayısı 130'u bulan *Risale-i Nur* adlı eserler üzerine kuruludur (1964, s. 239). Bu akım, faaliyetlerini eğitim kurumlarına da yayar ve bu çerçevede Ankara Üniversitesi'nde Nursi'nin öğrencisi Zübeyir Gündüzalp tarafından 1950 yılının Kasım ayında fakülte meclisinde gece yarısına kadar süren *Risale-i Nur*'un anlatıldığı bir konferans verilir (Ağbaş, 2018). Bu cemaatin yaygınlaşması sebebiyle, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarından ve Bahriye Üçok'un da mesai arkadaşı olan Neda Armaner tarafından 1964 yılında *İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nurculuk* adlı bir kitap yazılarak bu cemaatin Türkiye Cumhuriyeti'ne ve özellikle de laik yapıya karşı bir tehdit oluşturduğu anlatılır (Armaner, 1964).

İlahiyat Fakültesi'nde yaşanan öğrenci boykotu öncesinde, 1967 senesinde Ankara İlahiyat Fakültesi öğrencisi Nesibe Bulaycı'nın okula başörtüsü ile gelmesi sonrasında aldığı uyarılar nedeniyle başörtüsünü çıkardığı birçok yayında yer alır (Aksoy, 2005, s. 144). *Milliyet* gazetesi muhabirlerinden Mete Akyol'un kız öğrencilerle 3 Mayıs 1968 tarihinde yaptığı röportajında Bulaycı, bazı öğrencilerin öğretim üyelerini ve dekanı dinsizlikle suçlamalarının haksız olduğunu, derslere başörtüsü ile katılabildiklerini, öğretim üyelerinin buna karşı çıkmadıklarını belirtir. Bulaycı'ya göre iki öğrencinin fakülte-

den atılma nedeni bununla ilgili değildir (Ulus, 2023, s. 166). Bulaycı, daha sonra 1970 yılında Üçok'un danışmanlığında "Atatürk, Devrimleri ve İslamiyet" adlı tezi yazar (1970).

17 Kasım 1967 tarihinde Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde bu sefer Şule Yüksel Şenler, "İslam'da Kadının Yeri ve Mükellefiyeti" konulu konferanslarından birini verir (Tezcan, 2022, s. 123). Şenler'in kendi tasarladığı (o tarihlerde "şulebaş" olarak adlandırılan) modern bir kapallık biçimi olarak görülen başörtüsü bağlama tarzı kadınlar arasında yaygınlaşır. Sonrasında bu başörtüsü bağlama stiline türban ismi verilecektir. Şenler, Samsun'dan İzmir'e kadar 67 ilde, Nur risaleleriyle ilgili genelde sadece kadınlara yönelik konferanslar verir. Mehmet Şevket Eygi'nin çıkardığı haftalık *Yeni İstiklal* gazetesinde 25 Ocak 1967 tarihinde Şenler'in yazısı, "Pakistan'da fakülteye tesettürleriyle giren genç kızlar, talebeler" fotoğrafıyla yayımlanır (Tezcan, 2022, s. 51). Hatice Babacan da Şule Yüksel'in konferansını dinleyenler arasında yer alır (Tezcan, 2022, s. 162).

Fakat yakın tarihlerde türban olarak anılan, boynun arkasından dolayarak bağlanan başörtüsünü, 25 Mart 1962'de oluşturulan ve başkanlığını Said Ramazan'ın yaptığı Münih cami projesi komisyonu içinde yer alan dört kadından biri olan Helga Lili Wolf da kullanır. Evlendikten sonra Müslüman olan Wolf, Fatima Grimm olarak tanınır (Gündoğdu, 2022, s. 186). Şenler ile Grimm'in tanışıp tanışmadığı bilinmez. Ancak Said Nursi'nin talebelerinden olup Grimm gibi Almanya'da bulunan Muhsin Alev, adını Abdülmuhsin Alkonavi olarak değiştirir. Alkonavi'nin Şenler ailesiyle de yakınlığı vardır. Alkonavi'nin eşi ise sonradan Müslüman olup Cemile adını alan Rotraud Scheer'dir. Şule

Yüksel Şenler'in *Hidayet* adlı kitabında hayat hikâyesi anlatılan Cemile'nin, Müslüman olmadan önceki adının Maria olarak yazılsa da aslında Rotraud Scheer olduğu bilinir. Şenler ve Cemile Alkonavi, "İslam'da Kadının Yeri ve Mükellefiyetleri" adlı konferanslara başörtülerini tıpkı Fatima Grimm gibi arkadan bağlayarak katılırlar. Şenler'in konferansları ve çeşitli yayınlarda yazdığı yazılar neticesinde, "şulebaş" adı verilen bu başörtüsü bağlama stili yaygınlaşır (Gündoğdu, 2022, s. 189).

3. Pehlevî İran'ında Beyaz Devrim (1963-1979)

Pehlevîler döneminde Rıza Şah'ın oğlu Muhammed Rıza da babası gibi otoriter modernleşme politikalarını sürdürür. 1960'lı yıllara gelindiğinde İran'da binlerce kadın üniversiteden mezun olarak özel sektörde ve devlet idaresinde çalışmaya başlar (Afary & Anderson, 2015, s. 104). Şah, "Beyaz Devrim" (*İnkılâb-ı Sefîd*) adıyla bir sosyo-ekonomik reform programına girişir. Bu programın en önemli maddeleri arasında toprak reformu, kadınlara oy hakkının tanınması ve okuma-yazma seferberliği yer alır (Arslan, 2023, s. 7). Beyaz Devrim'in önemli getirilerinden biri, seçim kanununda yapılan değişikliklerle kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesi ve onları sosyal hayata kazandıracak meslek edinebilme imkânının tanınmasıdır. Her ne kadar çarşaf yasaklanmamış olsa da aynı düzenleme ile kamu kurumlarına çarşaf girilmesine tolerans gösterilmez.

Beyaz Devrim'in en önemli sonuçlarından biri, Şah ile ulema arasındaki çatışmayı başlatması olur. Toprak reformu, seçim yasasında yapılan değişiklikler ve okuma-yazma ordusunun kırsal bölgelerde laik eğitim kurumlarını

yaygınlaştırması, ulemanın tepkisine yol açan başlıca konulardır (Kaya, 2021, s. 410-411). 1961 yılında, kurucuları arasında Emir Abbas Hüveyda'nın da bulunduğu İlerleme Merkezi kurulduktan kısa süre sonra Yeni İran Partisi adını alarak ilk kez kadınları partiye katılmaya davet eder (Pirnia, 2007, s. 78). Seçilme hakkının şartlarından "Müslüman olma" ve "Kur'ân-ı Kerîm üzerine yemin etme" zorunluluğu kaldırılır. Dinî otoriteler ve bazı hukukçular, Muhammed Rıza Şah'a telgraflar göndererek bu durumu protesto eder.

21. parlamento seçimleri sonucunda, Eylül 1963'te Meclise giren 193 temsilciden altısı kadın olur. Beyaz Devrim reformları kapsamında, kızların Bilgi, Sağlık ve Kalkınma Teşkilatı'nda eğitim alarak köylerde görevlendirilmeleri sağlanır. Din adamlarının memnuniyetsizliklerine rağmen, kızların bu teşkilatta eğitim görmesi 1978'e kadar sürer. Din adamları, kız okullarında erkek öğretmen ve idari personelin istihdam edilmesini ve okullarda erkek ve kız öğrencilerin aynı anda bulunmasını protesto eder. Ancak çoğu durumda hükümet, din adamlarının taleplerini dikkate almaz (Razavi, vd., 2020, s. 111-139).

1963 yılında başlayan Beyaz Devrim, laik, hümanist ve Batılı bir cinsiyet eşitliği sağlama da başarısız olur. Din adamları ve gelenekçiler, kadınların özgürleşmesinin İran toplum yapısı için tehlikeli olduğu görüşünü savunur (Vogel, 2018, s. 3). Din adamlarının muhalefeti, Şah'ın diktatörlüğü ve Batılı güçlere boyun eğme siyasetiyle bağlantılı görülürken kadınların oy hakkı da önemli bir çekişme konusu hâline gelir. Ruhullah Humeyni, kadınların oy hakkının İslam'a aykırı olduğunu beyan edenler arasında yer alır. Özgürleştirici siyasi eylem, Batı anlayışını ilerletmeye hizmet eden ve yozlaştırıcı

bir unsur olarak değerlendirildiğinden, eşitliği sağlamada başarısız olur (Vogel, 2018, s. 8-9).

Beyaz Devrim, devlete karşı protestoları artırır. Ulusal Cephe, yalnızca özgürce seçilmiş bir parlamentonun reformları yasalaştırma yetkisine sahip olabileceğini savunarak boykota gider. Binlerce öğretmen, öğrenci, kadın, Ulusal Cephe destekçisi, din adamı, memur ve işçi; Şah'a, reformlarına, baskıya ve yozlaşmış olarak gördükleri yönetime karşı sokaklarda gösteri yapar (Sedici, 2007, s. 133). Haziran 1963'te Tahran, Kum, Şiraz, İsfahan, Meşhed, Tebriz gibi büyük şehirlerde yaşanan ayaklanmalara Şah'ın polisi ve ordusu sert bir şekilde karşılık verir; çok sayıda kişi ölür, binlercesi yaralanır. Binalar ve sokaklar ateşe verilir; üniversiteler ve dükkânlar kapatılır.

Şah, yaşanan bu çatışmalardan sonra gücünü sağlamlaştırır. Ulusal Cephe liderleri ve Şah'a karşı muhalefeti sebebiyle, altmış dört yaşındaki Şii din adamı Humeyni de tutuklanır. Humeyni önce Türkiye'ye, ardından Irak'a sürgün edilir; 1979'da ise Fransa'dan İran'a İslam Devrimi'nin lideri olarak döner (Sedici, 2007, s. 134). Toplumun yukarıdan aşağıya modernleşmesinin her zaman geri dönüş riski taşıdığı, devrimle birlikte kanıtlanmış olur. 1979'daki İslam Devrimi'yle beraber kadınların yüksek siyasi mevkilerde yer alması engellenirken kıyafetleri üzerinde de sıkı kontrol uygulanır (Razavi, vd., 2020, s. 139).

4. Türkiye ve İran'daki Eğitim Kurumlarında "Başörtülü" ve "Çarşafli" Öğrenci ve Öğretmenlerle İlgili Bahriye Üçok ve Ferruhrû Pârsay'ın Söylemleri

Özellikle 1968 yılı itibarıyla, eğitim sistemine tepki olarak gelişen öğrenci hareketleri; iç ve dış siyasal gelişmelerin de etkisiyle,

parlamento dışı muhalefet anlayışı çerçevesinde Türkiye'nin bağımsızlığı ve kalkınma modeli gibi alanlarda mücadele eden bir harekete dönüşür. Önüne geçilemeyen ekonomik ve sosyal huzursuzluk sonrasında, 12 Mart 1971 tarihinde Genelkurmay Başkanı ve beş generalin gerçekleştirdiği muhtıra darbesiyle Başbakan Süleyman Demirel ve Adalet Partisi yönetimden uzaklaştırılır. Partiler üstü ve teknokratlardan oluşan I. ve II. Erim hükümetlerinin ardından, 10 Nisan 1973 tarihine kadar Millî Savunma Bakanı Ferit Melen başkanlığındaki hükümet görevde kalır (Akşin vd., 2008, s. 260-267). Bahriye Üçok'u 1971'de senatörlük görevine getiren Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın yerine, 1973 yılında Fahri Korutürk Cumhurbaşkanı seçilir. Yeni Cumhurbaşkanı tarafından başbakanlığa getirilen Naim Talu'nun hükümeti ise 14 Ekim 1973 seçimlerine kadar görev yapar (Akşin vd., 2008, s. 269).

1973 yılında, Üniversiteler Kanunu'nun 3. maddesinin (b) bendinde değişiklik yapılması gündeme gelir. Üçok, "Türk devriminin ülkülerine bağlı" ibaresinin çıkarılarak yerine "örf ve adetlerine bağlı" ifadelerinin getirilmesine karşı çıkar. Gerekçe olarak, üniversitelerde öğretim üyelerinin Atatürk devrimlerine karşı çıkanlarla bu madde sayesinde mücadele edebildiğini belirtir. "Türk devriminin ülkülerine bağlı" ifadesinin, 1968'den beri Atatürkçü öğretim üyeleri tarafından üniversitelerdeki gerici kişilere karşı Atatürk devrimlerini savunmada önemli bir dayanak olduğunu; "örf ve adetlerine bağlılık" ifadesinin ise Arap harfleri, kıyafet ve şeriat gibi kavramların korunması anlamına gelebileceğini vurgular. Ayrıca örf ve adetlerin sabit olmayıp çağlar boyunca değiştiğini ifade eder. Üçok'un burada "gerici" olarak nitelendirdiği kişiler, derslere başörtüsü ile girmeye çalışan

kız öğrenciler ve onları destekleyen tarikat üyesi diğer öğrencilerdir. Üniversite Kanunu'nda yapılacak değişiklik durumunda, öğretim üyelerinin bu mücadelede dayanaksız kalacağını savunur. Adalet Partisi'nden Kayseri senatörü Hüsnü Dikeçligil ise Üçok'un önergesi aleyhinde söz alarak, örfün bir milletin davranış biçimi olduğunu ve bunun uygulanmamasının taklitçiliği savunmak anlamına geldiğini ileri sürer. Hükûmet ve komisyon üyelerinin çoğunluğu da bu yönde düşündüğünden, Üçok'un önergesi reddedilir ve kanunda değişiklik gerçekleşir (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 1973).

12 Eylül 1980 askerî müdahalesine uzanan süreçte, istikrar sağlayamayan koalisyon hükümetleri, artan terör olayları ve ülkede can güvenliğinin olmadığı bir ortam hâkimdir. Senatörlük görevinin altıncı yılında Bahriye Üçok'un da dâhil olduğu CHP, 12 Eylül sonrasında bütün siyasal partilerle birlikte feshedilir.

1979'da İran'da gerçekleşen "İslamî Devrim" sonrasında zorunlu örtünme yasasının çıkarılması ve İran'ın "rejim ihracı" siyasetini benimsemesi, laik kesimde tedirginlik yaratır. Bu dönemde Üçok, 7 Aralık 1981'de *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan yazısında İslam'da örtünme konusunu ele alır. Özellikle 1980-1981 yıllarında, Türkiye'deki okullara eskiye oranla daha fazla genç kızın başlarına ipek eşarp örterek gittiğini belirtir. Eğer bu davranış dinsel bir inançtan kaynaklanıyorsa yalnızca baş örtmenin yeterli olmadığını, Diyanet takviminin 10 Ekim 1979 tarihli sayfasını kaynak göstererek; kadınların erkekler arasında oturmalarının ve yalnız başlarına şehirlerarası yolculuk yapmalarının da yasak olduğunu ifade eder. İslam'ın biçimsel anlamına uyulmak isteniyorsa kadınların yüzlerini de tamamen örtmeleri ve erkekler ara-

sında ders dinlememeleri gerektiğini, yalnızca baş örtmenin ise Atatürk devrimlerini sessizce protesto etmekten başka bir anlam taşımadığını ileri sürer (Üçok, 2018, s. 274). Göle'ye göre Üçok'un bu sert tepkisinin nedeni, "örtünme meselesinin laikliğin temel eğitim kalelerinden biri olan üniversitelerde ortaya çıkmasının, laik kesim tarafından Kemalist reformlarla kazanılmış kadın haklarının geriye gittiğinin bir işareti olarak algılanması"dır (2004, s. 48).

Askerî rejim döneminde yapılan halk oylamasıyla kabul edilen 1982 Anayasası'yla, Üçok'un milletvekilliği döneminde eleştireceği konular arasında yer alan Yükseköğretim Kurulu'nun (YÖK) üniversiteler üzerinde yetki sahibi olması ve okullarda din derslerinin zorunlu tutulması uygulamaları yürürlüğe girer. 6 Kasım 1983 Milletvekili Genel Seçimleri sonucunda, sağ-liberal, milliyetçi ve İslamcı kesim taraftarı olarak bilinen ANAP yaklaşık %45 oy oranıyla birinci parti olurken, kapanan CHP'nin yerine soldaki boşluğu doldurmak amacıyla kurulan ve Bahriye Üçok'un da kurucu üyesi olduğu Halkçı Parti %30 oy oranıyla ikinci parti olur (Tanör vd., 2008, s. 60-61).

Atatürk devrimlerine ve laiklik ilkesine aykırı gördüğü gelişmeleri sürekli gündemde tutan Ordu milletvekili Üçok, 10 Ekim 1985'te Başbakan Turgut Özal'a yönelttiği sözlü soruda, İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluş yıldönümü dolayısıyla İstanbul Konsolosluk'unda yapılan toplantıda dağıtılan, halkı rejime karşı kıskırttığını ifade ettiği Türkçe *Kayhan* dergisinin yayınları hakkında ne gibi önlemler alındığını sorar (Üçok Arşivi, Cilt: 3, s. 124). Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu, İran ile ilişkilerin geliştirilmeye çalışıldığını, ancak "rejim ihracına" yönelik yayınların Türkiye'ye sokulmasına müsamaha

gösterilmeyeceğinin İranlı yetkililere iletildiğini ve bu yayınların toplatılması için gerekli tedbirlerin alındığını bildirir.

Dışişleri Bakanlığı'nın 1986 bütçesi görüşülürken Üçok, aynı konuyu tekrar gündeme taşır. İran'ın 6. kuruluş yıldönümü sebebiyle dağıtılan *Kayhan* gazetesinde yer alan, "vergini laik devlete verme, laik devlet put devletidir, şeytan devletidir..." şeklindeki ifadelerin doğrudan Türkiye'yi hedef aldığını belirterek, "Bir protesto bildirisi çekilemez miydi?" diye sorar. Ayrıca, Başbakan Özal'ın Tahran ziyaretinde İran parlamento üyesi Rafsancani'nin "Kadınlarınız ne zaman örtünecek?" sorusunu yöneltip yöneltmediğini ve Özal'ın "yavaş yavaş bu gerçekleşecektir" cevabını verip vermediğini sorar. Dışişleri Bakanı Halefoğlu, böyle bir görüşmenin gerçekleştiğine ihtimal vermediğini ve Atatürk ilkelerine aykırı yayınlarla mücadelede kararlı olduklarını ifade eder (TBMM Tutanak Dergisi, 1985a, s. 274). Üçok'un bu sorgulamaları yalnızca kendi tavrı değildir; İran İslam Devrimi sonrasında Türkiye'deki laik kesimdeki birçok aydın da İran'ın İslam rejimini ihraç etmeye çalıştığını düşünmektedir.

5 Ocak 1987'de İstanbul Üniversitesi önünde dört erkek öğrenci, türban yaşağına karşı açlık grevi başlatır (Aktaş, 2006, s. 103). Şubat 1987'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 200'den fazla kız öğrenci ve onlara destek veren 850 kadar erkek öğrenci başörtüsü yaşağını protesto ederek derslere girmez. Açlık grevleri, Bursa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara Hukuk Fakültesi ve Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde de görülür (Aktaş, 2006, s. 114, 116).

Üçok, milletvekilliği döneminde başörtüsü meselesindeki hassasiyetini sürdürür. SHP

Genel Merkezi'nde düzenlediği basın toplantısında, türban olayında tarikatların büyük rolü olduğunu vurgulayarak, Türkiye'de ilk defa 1968'de İlahiyat Fakültesi'nde bazı kız öğrencilerin başlarını bir tarikatın etkisiyle örtmeye başladıklarını ifade eder (Milliyet, 4 Ocak 1987). Başörtüsü konusunun tekrar gündeme gelmesi üzerine 18 Mayıs 1987 tarihinde TBMM'de yaptığı bir konuşmasında Üçok, 1968'de yaşanan olayları hatırlatarak "İlahiyat Fakültesi'nde başörtüsü ile derse girmeye çalışan kız öğrencinin bir tarikatın militanı olduğunu, dışarıdan destekçilerle güçlendirilen eylemcilerin anayasa doğrultusunda hizmet veren öğretim üyelerine karşı dersleri boykota başladıklarını" ifade eder. Konuşmasının devamında "Türkiye Cumhuriyeti'nde eskisinden daha iyi planlanmış bir oyunun yeniden hazırlandığı" konusunda milletvekillerini uyarır. "Amaçları doğrultusunda özel eğitimden geçmiş yüzbinlerce genç militan yetiştirildiğini ve bunların devletin kilit noktalarına getirildiklerini, bu gençlerin İslam inancı ile dolu oldukları zannedilse de aslında İslam'la çelişen görüşlerle yetiştirildiklerini" belirtir. "Türkiye'nin ekonomik, siyasal, toplumsal hiçbir sorunu yokmuş gibi üniversitelerde başörtüsü konusunun sömürüldüğünü, türbanın sarık demek olduğu için bu kavramı kullanmadığını, söz konusu olanın başörtüsü olduğunu" ifade eder. "Lisede başları açık olarak okuyup me-mur olduktan sonra da başı açık olacak kızların üniversite öğrenciliği sırasında başlarını örtmekte ısrarcı olmalarını" eleştirir. "Eğer İslam'ın sadece lafzına uyuyorlarsa örtünmenin Allah'ın emri olduğunu ileri sürerken İslam'a göre birbirleriyle evlenmeleri mümkün olan kadınlarla erkeklerin aynı ortamda bulunmalarının hatta seslerini duymalarının da yasak olması sebebiyle buna da uymaları gerektiği" yolundaki açıklamalarda bulunur (TBMM Tutanak Dergisi, 1987).

Üçok, örtünmeyle ilgili yazılarında Kur'an-ı Kerim'in El-Ahzab Suresi'nin 59. ayetinde so-kağa çıkarken kadınların tepeden topuğa kadar insanı örten çuval gibi bir giysi olan cilbab ile örtünmelerini tavsiye ettiğini ve İslam'a göre kadının yüzünün ancak hac ve namazda açık olabileceğinin belirtildiğini aktarır. Bütün bu örtünme tavsiyelerinin taşıdığı anlamı, erkeğin dikkatini kadının üzerine çekmemek şeklinde değerlendirirken 1968'den beri "takma topuzların üzerini çiçekli ipek eşarplarla örtüp, İslam'ın emirlerine göre giyindiklerini sanan" kadınların daha çok dikkat çektikleri yönünde eleştirisini belirtir (Üçok, 2018, s. 19).

Üçok, dönemin Başbakanı Turgut Özal'ın 15 Mayıs 1987 tarihinde, "Batı ülkelerinde rahibelerin dinî okullardaki giysileri farklıdır. Özellikle ilahiyat fakültelerindeki kız öğrencilerin giysileri normal giysilerden farklı olabilir, konu aşamalı olarak halledilecektir" şeklindeki açıklamasını eleştirir. "Yabancı ülkelerde rahibelerin yalnızca dinî okullarda değil, her yerde özel giysi giydiklerini, İslam'da rahibe ya da din adamı kavramının olmadığını" vurgular. Türkiye'de Anayasa'nın 174. maddesiyle din görevlilerinin tapınak ve ayin dışında dinî kisveleriyle dolaşmalarının yasaklandığını hatırlatarak, Başbakan'ın "başörtülü kızların giysilerini dinî kabul ediyorsa, bunu mabed dışında giymenin yasak olduğunu; dinî kıyafet değilse de Atatürk ilkelerine aykırı olduğunu bilmesi gerektiğini" Meclis'te dile getirir (TBMM Tutanak Dergisi, 1987).

İslam'a göre kadınların örtünmesine dair görüşlerini Kur'an-ı Kerim'den alıntılarla temellendiren Üçok, verdiği bir demecinde *en-Nûr* Suresi'nde geçen, "Kadınlar başörtülerini başlarından salarak kendiliğinden gö-

rülen ziynetleri dışında kalan yerlerini, kendilerine nikâh düşenler de dâhil olmak üzere kimseye göstermesinler” şeklindeki ifadenin, kadınların evdeki kıyafetlerinden bahsettiğini belirtir. *El-Ahşâb* Suresi’nde kadınların sokağa çıkarken üzerlerine *albab*, yani başın üzerinden yerlere kadar uzanan örtü almalarının istenmesinin, o dönemde Arabistan’da kadınlara yönelik sarkıntılıkaların önlenmesi amacıyla olduğunu ifade eder (*Günaydın* gazetesi, 4 Ocak 1987). Üçok, Kur’an’da hiçbir ayette örtünmeyen kadınlarla ilgili bir ceza hükmünün bulunmadığını, bu ayetlerin öğüt niteliğinde olduğunu vurgular. Allah’ın ayetlerde kadının örtünmesini, iffetlerini koruyabilmeleri için tavsiye ettiğini; “bugünün Müslüman kadınının iffeti çarşaf altında değil, açık yüz ve açık başla, saygıya layık bir şekilde korunarak; erkeğin saldırısına değil, saygısına layık olarak Allah’ın emrini yerine getirebileceği” görüşünü savunur. Bu açıklamalarının, İslam’ın felsefesine değil lafzına bağlı “şekilci” kişilerden tepki göreceğini de öngörür (Üçok, 2018, s. 273).

Üçok’un başörtüsüne dair görüşleri çok tepki alır. 1988 yılında konuk olduğu bir televizyon programında da bu konudaki düşüncelerini dile getirmesi, aldığı tehditlerin artmasına neden olur. Bu tehditler, ölümüne sebebiyet veren suikastın gerçekleştiği güne kadar devam eder.

İran’da 1968 yılında Eğitim Bakanlığı görevine getirilen Ferruhrû Pârsay da Üçok’un başörtüsüne dair görüşlerine benzer biçimde çarşaf aleyhindeki düşüncelerini açıkça ifade eder. Aynı yıl Ankara Üniversitesi’nde öğretim üyesi olan Üçok, Atatürk devrimlerine aykırı olduğu gerekçesiyle kız öğrencilerin başörtüsüyle İlahiyat Fakültesi’ne girmelerine karşı çıkar-

ken, Pârsay ise “Ne çarşaf, ne mini” sloganını kullanarak, “Kız öğrenciler okula çarşafly veya aşırı moda kıyafetlerle gelirlerse, lise müdürleri Eğitim Bakanlığı’na karşı sorumlu olacaktır” şeklinde resmî beyanda bulunur. Yaptığı bir konuşmada, özgür ve eşit bir topluma doğru bir adım atıldığını, bu anlamda kadın hakları konusunda mücadele etmiş olan annesi Fehrâfâk Pârsay’ın ve onun arkadaşlarının yolundan devam etmesi gerektiğini belirtir. “Keşf-i Hicâb” yasağından otuz beş yıl sonra çarşafın geri dönüşünü “acı bir gerçek”, binlerce lise ve ilkokul öğrencisi kızın çarşafyla yaşamasını ise “talihsiz bir durum” olarak görür. Çarşafın 1936 yılı öncesindeki anlamının kalmadığını, bu nedenle çarşafın varlık sebeplerinin etraflıca incelenmesi gerektiğini ifade eder (Pirnia, 2007, s. 114).

Pârsay, çarşaf giyilmesinin nedenleri arasında ilk olarak, kıyafetlerinin özeni için çaba göstermeyen, saçlarını tarama ve düzenli giyinme alışkanlığından yoksun bazı kadınların tembelliğini sayar. İkinci olarak ise, kadının zihinsel tembellik ve depresyonunu çarşafyla örtmeye çalıştığını belirtir. Ancak bir yandan da çarşaf giyen kızların okula gittiklerinde çarşaflarını çıkararak okul tiyatrosuna katıldıklarını, spor kıyafetleriyle erkeklerle rekabet ettiklerini gözlemlediğini; Kaşan’da bir okulda izlediği tiyatro oyununda erkekler ve kızların sahnede birlikte rol aldıklarını, yan yana oturup tiyatro izlediklerini aktarır (Pirnia, 2007, s. 116).

Ülke genelinde düzenlenen resim yarışmalarında resim yapan, piyano çalan ve şarkı söyleyen kız çocuklarının olduğunu, ancak salondan çıkınca çarşaf giymelerini tasvip etmediğini, çarşafın kişinin ilke ve fikrî bağımsızlığının olmadığını göstergesi olduğunu cesaretle dile getirir. Bazı kadın öğretmenlerin erkek meslektaşlarıyla

la aynı odada oturmak istememelerini de eleştirerek, kadın-erkek farkının kalmadığını, bu tür düşüncelerin yaygın olmadığını, İran'ın on altı uzak bölgesindeki liselerin karma eğitim verdiğini ifade eder (Pirnia, 2007, s. 116).

Çarşaf giymenin tembellik ve taklit olduğunu yineleyen Pârsay, çarşafli kızların çoğunun aslında bu şekilde yaşamak istemediğini, ailelerinin zoruyla giyindiklerini belirtir. Çarşafın kusurları yok etmediğini, yalnızca örttüğünü; tevazunun kıyafetle satın alınamayacağını savunur. Ailelerin kızlarını çarşafsız okula göndermemelerini eleştirir; çarşafın İranlı kadının ilerlemesine engel olduğunu ve iffet kavramı hakkında yanlış anlamalara yol açtığını vurgular. Bu anlayışı yayanların çoğunun erkekler olduğunu, eğer iffet yalnızca çarşafa bağlı olsaydı, çarşafli bir milyon kadın dışında dünyanın geri kalanının iffetsiz olması gerektiğini, hâlbuki gerçek iffetin kişisel, ruhsal ve içsel bir mesele olduğunu belirtir (Pirnia, 2007, s. 117).

Toplumda ve eğitimde ilerlemenin giyim türünden bağımsız olması gerektiğini savunan Pârsay, okulların özel statüsü gereği kız öğrencilerin üniforma giymek zorunda olduklarını ifade eder. Ekonomik farklılıkların yarattığı sınıf ayrımını önlemek amacıyla kızların ucuz kumaştan yapılmış özel bir üniforma giymesi gerektiğini, okulda üniforma dışında çarşaf veya başka bir kıyafet giyilmesini yasaklar. Kız okulu müdürlerini, bu kurala uyulmasını sağlamakla yükümlü tutar (Pirnia, 2007, s. 117).

Pârsay, çarşaf kadar mini eteği de tasvip etmez ve öğretmenleri de eleştirir. Bir röportajında, “Eğitimli bir öğretmenin çarşafı derse girdiğini gördüğümde gerçekten üzülüyorum. Bir öğretmen, eğitimi sonrası olgunlaşmış ve hayatı için bazı ilkeleri olmuş olmalıdır. Çarşafı

neden her zaman giymez? Üniversitede neden giymedi? Bu öğretmen ya ilkesiz ya da rol yapıyor. Namus ve takva kalptedir. Çarşaf namusun delili değildir. Okulun kız öğrenciyi çarşafa sokma hakkı yoktur. Hâlâ kızların çarşafli olarak sınıfta oturmasını kabul edemiyorum” sözleriyle tepkisini dile getirir (Pirnia, 2007, s. 120.)

Başka bir röportajında ise, çarşafı toplumsal bir sorun olarak gördüğünü, yalnızca devlet baskısıyla çözülemeyeceğini; basın ve kitle iletişim araçlarının da çaba göstermesi gerektiğini ifade eder. Okul ortamındaki baskının öğrencinin tutumunu değiştirmeyeceğini, bu nedenle toplumsal hayatın diğer alanlarında da destek gerektiğini savunur. Eğitim bakanlığı döneminde ülke genelinde kız öğrencilerin tek tip, sade, yerli ürünlerden yapılmış cübbe giymeleri teşvik edilir; böylece hem çarşaf giyiminin hem de sınıfsal farklılıkların görünürlüğünün önüne geçilmeye çalışılır (Pirnia, 2007, s. 122).

Pârsay, bakan olduğu yıl Akademik Değeri İnceleme Komisyonu’nu fesheder. Bu komisyonun kaldırılmasıyla, öğrencilerin dinî içtihat almalarına gerek kalmaması, komisyon üyelerinin çıkarlarını zedeler (Merkez-i Berresi-yi İsnad-ı Tarihi-yi Vezaret-i Ittılaat, 2003, s. 158.). Bakanlığının ikinci yılı itibarıyla “İslami Eğitim Cemiyeti”nin kurulmasıyla çarşaf giyilmesi tekrar yaygınlaşmaya başlar. Din âlimlerinden içtihat belgesi almadan herhangi bir diploma alınamaz. Bakan Pârsay, Kur’an-ı Kerim, İslam fıkhi ve din eğitiminin öğrencilerin müfredatına dâhil edilmesi talimatını verirken, İslam âlimleriyle istişarede bulunur. Yeni müfredat çalışmasıyla ulusal-dinî eğilimlere sahip genç bir nesil yetiştirilmesi amaçlanır (Pirnia, 2007, s. 122.).

Pârsay hakkındaki suçlamaların artmasıyla oluşan huzursuzluk ortamı nedeniyle, 7 Mayıs 1974'te Başbakan Emir Abbas Hüveyda, kabinesinde değişikliğe giderek Pârsay'ı Eğitim Bakanlığı görevinden alır ve yerine Ahmet Huşeng Şerifi'yi atar. Yeni eğitim bakanının yardımcılarının üç kadından seçilmesi, kadınların hâlâ eğitimde söz sahibi kılınmak istendiğini gösterir (Pirnia, 2007, s. 189-190.).

Pehlevi döneminin İran'ında ilk kadın bakan olarak modernist söylemleriyle dikkatleri çeken Pârsay, eğitim sistemini İslam'a karşı yozlaştırmakla suçlandığı ve Evin Hapishanesi'nde tutulduğu dönemde, ideallerinden ve mücadelesinden taviz vermeyeceğini belirtir. Çocuklarına bıraktığı son mektubunda şu ifadeleri kullanır:

Bu ölümlü dünyada birkaç sabahlık bir yaşam için çarşaf giyerek özlemlerim ve ideallerimden vazgeçmeye razı değilim. Ben bir doktorem, bu yüzden ölümden korkmuyorum. Ölüm sadece bir andır. Ölümü kollarımı açarak karşılamaya hazırım. Çarşafli olmanın utancını taşıyamam. Elli yıldır kadın erkek eşitliği için verdiğim çabalarımın pişmanlık duymamı bekleyenlere boyun eğmeyecek, çarşaf giyerek tarihte geri adım atmayacağım (Pirnia, 2007, s. 10).

İslam Devrimi Başsavcılığı, 8 Mayıs 1980 tarihinde yayımladığı bildiri ile Ferruhrû Pârsay'ın idam edildiğini duyurur. *İttilâât* gazetesinde bildirildiğine göre, aleyhindeki suçlamalar arasında kamu hazinesinin yağmalanması, SAVAK'la iş birliği yapması, Eğitim Bakanlığı'nda yolsuzluğa yol açması, fuhuşu yaygınlaştırması, halk karşıtı yasaların çıkarılmasına katılması, konumunu yasaları çiğnemek ve eğitim sistemini emperyalist kültüre dayandırmak için kullanması yer

alır. İddianamede ise sanığın Bahai mezhebine mensup olup Müslüman gibi davrandığı, dosyasındaki raporlardan günah işlediğinin anlaşıldığı ve bu nedenle en ağır cezaya çarptırılarak mal varlığına el konulması talep edilir.

Kanıt olarak yalnızca bireysel şikâyetler ve hakkında tutulan raporlar sunulur. Pârsay, SAVAK ile iş birliği yaptığı suçlamasına karşı, onlarla iş birliği yapmayı reddettiğini; çünkü kendisine karşı dedikodular yaydıklarını, birkaç yıldır kendisinden öğretmenler arasında bir istihbarat ağı kurmasını istediklerini fakat böyle bir faaliyeti casusluk olacağı için kabul etmediğini belirtir. Amerikan emperyalist kültürüne bağlılık suçlamasına karşı ise görev süresi boyunca Bakanlıktaki Amerikalı danışmanların sözleşmesini feshettiğini, ayrıca İran Eğitim Bakanlığı ile Amerikan Eğitim Bakanlığı arasında herhangi bir resmî ilişki bulunmadığını vurgular.

Pârsay, çarşafa karşı çıkmadığını, ancak çarşafın kadının kamusal hayata katılmasına engel olduğunu; örneğin bu sebeple kızların okula gitmediğini ifade eder. Bunun dışında gönderdiği direktiflerde kadınları her zaman düzgün giyinmeye ve çarşafa saygılı olmaya davet ettiğini belirtir. Kamu mallarını yağmalama suçlamasına ilişkin olarak da bu iddiayı reddeder; mali ya da satın alma işlemleriyle ilgili hiçbir meseleye karışmadığı için kamu fonlarını kötüye kullanmadığını beyan eder (Abdorrahman Boroumand Center).

5. Türkiye ve İran'daki Eğitim Kurumlarında “Başörtülü” ve “Çarşafli” Öğrenci ve Öğretmenlerle İlgili Alternatif Söylemler

1979 yılında İran'da yaşanan İslam Devrimi, 20. yüzyılın Ortadoğu coğrafyasındaki önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilir.

Küresel dünya düzeninde bir ülkenin siyasi yapısını sürdürebilmesi ve dayanıklılığını koruyabilmesi için çevresinde benzer nitelikte yönetimlerin bulunması büyük önem taşıdığından, İran'ın, çevresindeki Müslüman ülkelerde kendi İslami Cumhuriyet modelini yaymaya çalışması beklenen bir gelişme olmuştur.

İslam Devrimi, Türkiye'de farklı toplumsal kesimlerde farklı tepkiler yaratır. 12 Mart 1971 askerî darbesinin ardından Milli Selamet Partisi'nin iki kez koalisyon hükümetine katılmasıyla, İslami görüşteki bir siyasi partinin iktidara gelmesi, İran Devrimi'nin çarşafli kadın fotoğraflarının basında daha fazla yer bulmasına yol açar. Bu dönemde kadının örtünmesine ilişkin tartışmalar, İslami yayınların gündemine girer (Yılmaz, 2011, s. 208). *Cumhuriyet* gazetesindeki köşe yazılarında, üniversitelerde türban takan öğrencilerin sayısındaki artış, İran'daki Humeyni hareketine bağlanırken (Kansu, 2020), İran Devrimi'nin Türkiye'ye etkisini önemsizleştiren görüşler de ortaya çıkar. Barbarosoğlu, 1980'lerde üniversitelerde başörtülü öğrencilerin sayısındaki artışı İran Devrimi'yle ilişkilendirenlerin, 1975'ten itibaren İmam Hatip liselerinden mezun olan çok sayıda kız öğrencinin üniversiteye devam etmesini göz ardı ettiklerini belirterek bu yorumların hatalı olduğunu ifade eder (Barbarosoğlu, 2006, s. 40, akt. Yılmaz, 2011, s. 207).

Türkiye'de örtünme hareketi, laik ve İslamcı kesimler arasında siyasal bir çatışmaya dönüşerek entelektüelleri, üniversite öğretim üyelerini ve siyasetçileri sert bir tartışmanın içine çeker. Bu durumun önemli sonuçlarından biri, kadınlar arasındaki kültürel bölünmenin görünür hâle gelmesidir. Üniversitelerdeki protestolar, başörtülü öğrencilerin taleplerini topluca ifade etmele-

riyle, toplumsal bir hareket niteliği kazanır. Göle, *Modern Mahrem* adlı eserinde yaptığı görüşmeler sonucunda, eğitilmiş başörtülü genç kadınların, hak talebi olmayan geleneksel ve eğitimsiz kadınlardan farklı olarak, üniversitelerde hak talep eden "İslamcı entelektüel kadın" kimliğini ortaya çıkardıkları sonucuna ulaşır.

Göle, Türk basınının yeni örtünme biçimini geleneksel başörtüsünden ayırmak için "türban" kelimesini kullandığını, bu kelimenin etimolojik kökeninin Türkçedeki "tül(i)bend" ve Farsçadaki "dülband"dan geldiğini, başa sarılan bir başlığı ifade ettiğini, Fransızcaya da Osmanlı Türkçesinden geçtiğini açıklar. "Türban"ın aynı zamanda Türkçede erkekler tarafından kullanılan sarık anlamına geldiğini de belirtir. Göle'ye göre Avrupa ülkelerinin gelişmişliğinin kabul edilmesiyle bu ülkelerin her alanda örnek alınmaya çalışılması, Batı modernizminin sembol olarak görülmesine yol açmıştır. Modernizmin, ulusal farklılıkları vurgulamak yerine Batı'nın kendi doğrularının kabulünü simgelemesi, üniversitelerdeki Müslüman öğrencilerin örtünmesini Batı medeniyetinin evrenselci anlayışına karşı bir tepki hâline getirmiştir. İslamcı düşünceye sahip kişiler, Batılı değerlerle özdeşleştirilerek asimile edilmeyi reddetmiş; bu duruşun arkasındaki nedenlerden biri, İslam inancına göre beden ve benliğin Allah'a boyun eğdirilmesi gereğidir (Göle, 2004, s. 41).

7 Aralık 1981 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde "İslam'da Örtünme" başlığıyla yayımlanan Üçok'un inceleme yazısına atıfta bulunan Uğur Mumcu, UNESCO tarafından "Atatürk Yılı" ilan edilen 1981'de hâlâ kadınların başlarının örtülmesinin tartışma konusu olmasını hazine bir gelişme olarak nitelendirir. Mumcu, Üçok'un görüşlerine katılarak, eğer İslami kurallara tam

uyulacaksa yalnızca başın ipek eşarpla örtülmesinin yetmeyeceğini; yüzlerin de örtülmesi, kadınların baştan ayağa kadar kumaşa sarılması gerektiğini ironik biçimde dile getirir. “Sıkma baş” olarak tanımladığı örtünme biçimini siyasal bir gösteri olarak değerlendirir. Ayrıca, başörtüsü ısrarında bulunanların yakınlarının çoğunun örtünmediğini, bu kişilerin devrimleri yozlaştırmaya çalıştıklarını savunur (*Cumhuriyet* gazetesi, Ocak 1982).

Üçok’un başörtüsüne yönelik eleştirileriyle aynı çizgide olan Türk Hukuk Kurumu Başkanı Muammer Aksoy, 1987’de verdiği demeçte, fes, sarık ve başörtüsünü “şeriat devleti özleminin simgesi” olarak nitelendirir ve bunların okul çevresinde kullanılmasının propaganda olacağını belirterek yasaklanmasını savunur. Bir kadının, ailesinin ve çevresinin etkisiyle “saçlarının görünmesinin günah olacağı” inancıyla eğitim kurumlarına gitmesini, şer’i devlet tehlikesine karşı mücadele göstergesi olarak yorumlar. Aksoy, bu yasakların “uygar bir görüntü” hedeflediğini, ayrıca “Humeyni rejimine benzeyen sapkın akımların ortaya çıkmasını engellemek için gerekli önlemlerin, demokratik düzenin ruhuna aykırı olmadığını” vurgular (Aksoy, 2005, s. 443-444).

Üçok, Aksoy ve Mumcu, savundukları değerlerden taviz vermemeleri ve görüşlerini cesaretle dile getirmeleri sebebiyle Türkiye’nin faili meçhul cinayetleri listesine eklenir. Burada dikkat çekici olan, Türkiye’de laiklik ve devlet rejiminin, İran İslam Cumhuriyeti’nin ideolojik ve siyasal varlığı karşısında tehdit olarak algılanmasıdır. Laik kesim, İran’ın Türkiye ile ilişkilerini ideolojik düzlemde takip ederek, yayınlar ve kişiler aracılığıyla rejim ihracı girişiminde bulunduğunu ileri sürer. Bu eleştiri-

rilerden biri, Aralık 1988’de SHP’li Türkân Akyol’un şu ifadelerinde görülür:

Türban bir bahanedir. Türban konusunun altında, Atatürk devrimlerine karşı bir devrimin hazırlığı vardır. Doğramacı, türban serbestisi için boykota giden öğrencilerin ayda 150 dolar yardım aldığını beyan etmiştir. Sınırlarımızda şeriat tehdidi varken dikkatli olmalıyız. Üniversitelerimizde 1980’den bu yana Humeyni kadrolarının baskısı vardır (Aktaş, 2006, s. 155-156).

YÖK eski başkan vekili Kemal Karhan, Ekim 1987’de yaptığı bir açıklamada, başörtüsü yasaklarının, İran’daki Humeyni rejiminin Türkiye’ye yansımalarından endişe edenler sebebiyle uygulandığına inandığını belirtir. Karhan, İran ile Türkiye’nin yapılarının çok farklı olduğunu vurgulayarak, yasakların çağdaşlıkla bağdaşmayacağını, Atatürk’ün bile kadınların kıyafetleriyle ilgili bir düzenleme yapmayıp yalnızca erkekler için “Şapka Kanunu” çıkardığını hatırlatır (Aktaş, 2016, s. 287).

İslami görüşteki dergilerde, Bahriye Üçok’un ilahiyatçı olmadığı hâlde başörtüsüyle ilgili Kur’an-ı Kerim tefsiri yapması eleştirilir. 15 Aralık 1988’de TRT’de yayımlanan *Açık Oturum* programında üniversitelerdeki başörtüsü konusu tartışılır. Üçok’un ilahiyatçı olmaması sebebiyle görüş bildirmesi, İslami yayınlar da tepkiyle karşılanır. Abdurrahman Dilipak, 20 Aralık 1988’de *Millî Gazete*’deki yazısında, “İslam Tarihi Doçenti Bahriye Hanım orada ne geziyordu onu pek anlayamadım... Bu vesile ile 1968 yıllarının Hatice Babacan olayını hatırlıyor, o güzel direnişi de selamlıyoruz...” ifadelerini kullanır. 17 Aralık 1988’de *Milliyet*’te Melih Aşık, “İki bin yılına on bir kala, kadın-

ların başörtüsünü en büyük eğitim problemi olarak tartışmak varmış kaderde...” diye yazar. 23 Aralık 1988’de *Yeni Düşünce* dergisinde Can Emre, “Kur’an-ı Kerim’i başörtüsüz olarak eline alan İslam Tarihçisi Doç. Dr. Bahriye Üçok, bilim adına utanılacak şeyler söyledi...” yorumunu yapar.

Üçok, 17 Aralık 1988’de *Hürriyet* gazetesine verdiği demeçte, “Televizyonda yaptığım konuşma nedeni ile beni dinsizlikle suçlayanlar var. Oysa ben dinimizin tarihini okumuş ve yazmış bir insanım...” der. Açık Oturum programına katılan Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü son sınıf öğrencisi Zehra Çarpın, bir dergiye verdiği röportajda, “Keyfi uygulamalar üniversite camiasında fırsat eşitliğini zedelemiştir. Başörtülü ile açık öğrenci arasında hiçbir problem yok iken mesele suni olarak yaratılmıştır.” ifadelerini kullanır. Aynı dergide, Mehmet Fatsa ile yapılan telefon röportajında, Üçok’un şu sözlerine de yer verilir:

“Kur’an ayetleri, itikatla ilgili olanlar ve muamelatla ilgili olanlar diye iki kısma ayrılırlar. İtikatla ilgili olanlar değiştirilemez. Ama muamelatla ilgili olanlar dünya işleri ile ilgili olduğu için değişebilir. Mesela İslam’da kölelik hukuku vardır. Bugün köle var mı? Yok. Öyleyse o hükümler bugün bir anlam ifade etmez (Oduncu, 1989, s. 13-17).

8 Mart 1989’da başörtülü öğrenciler, kısa süre önce üniversitelerde türbana izin veren yasanın iptal edilmesini protesto etmek amacıyla Beyazıt’tan Sirkeci’ye yürür. Bu yürüyüşe karşılık olarak kabinedeki tek kadın bakan İmren Aykut, “5 bin aydın Türk kadınının da türbana karşı yürümesi gerektiğini” ifade eder. Bunun üzerine 12 Nisan 1989’da 17 derneğin katılı-

mıyla Çağlayan’dan Şişli’ye “Laikliğe Bağlılık” yürüyüşü yapılır (Aktaş, 2006, s. 260).

Türk kadınının İslami kimliğinin tartışıldığı bir seminerde söz alan, Türkiye’nin ilk kadın avukatı Süreyya Ağaoğlu, “Türk kızını bu kıyafetle kabul edemiyorum. Türk kızları gerileyemez. Atatürk’le birlikte çarşafa karşı mücadele ettik. Siz Atatürk’ü sevmiyorsunuz. Ama üniversiteleri kızlara Atatürk açtı.” şeklinde konuşur (Aktaş, 2006, s. 268). 10 Ekim 1989’da ise 87 öğretim üyesi tarafından yayımlanan laiklik bildirisiyle, dini siyasete ve eğitime alet edenlere karşı mücadele edileceği duyurulur (Aktaş, 2006, s. 203).

Aktaş, başörtüsü meselesini Türkiye ve İran bağlamında değerlendirirken, tesettürün Türkiye’de Müslüman kadınların kamusal alana girişine engel, İran’da ise kamusal alanda bulunmanın zorunlu şartı olduğunu belirtir. Türkiye’de modernleşme, İran’da ise dindarlık adına yapılan bu düzenlemelerin, iki ülkede de halkın “seçkin” bir sınıf tarafından bilinçlendirilip yönlendirilmesi gerektiği düşüncesinden kaynaklandığını savunur (Aktaş, 2016, s. 296). Aktaş’a göre her iki ülkedeki seçkin sınıf, halkın tutum ve görüşlerine güvenmediği için kendi doğrularını kabul ettirmeye çalışmaktadır.

Üçok da inandığı doğruları savunurken hem destekçileri hem de karşıtları olmuştur. Buna karşılık, meseleyi daha uzlaşmacı bir yaklaşımla ele alan ve taraflara sert ithamlarda bulunmayan görüşler de vardır. Örneğin Abdülkadir Sezgin, İslam’ın “başörtüsü dini” olmadığını, başörtüsünün bir örf, gelenek ve kültür meselesi olduğunu, bu meselenin ideolojik bir kampaşmaya dönüştüğünü ifade eder. Sezgin, “Bir partinin rozetini takmak serbest ise, başörtüsünün de bir partinin simgesi olarak görülme-

sinde sakınca yoktur. Ancak bazı siyasetçilerin de dini sadece kendilerine aitmiş gibi görme tavrından vazgeçmesi gerekir.” Der (Sezgin, 2000, s. 70).

Abdurrahman Küçük ise, başörtüsü tartışmasında taraflardan birinin inanç gereği örtünmeyi İslam’ın tüm emirleriyle özdeşleştirmesini ve onu diğer tüm emirlerin üstünde tutmasını eleştirir; bu yaklaşımın İslamiyet’i şekilci bir din gibi gösterdiğini savunur. Diğer tarafın ise üniversitelere başörtüsüyle girilmesini irtica ile ilişkilendirip, laikliğe aykırı ve Anayasa’ya aykırı görmekteki tavrını başka bir bağnazlık türü olarak değerlendirir. Küçük, “Başörtüsü Türk milleti için bir inanış ve gelenektir; baş örtmekle laiklik elden gitmeyeceği gibi, başı açık olmakla da kişi dinden çıkmaz.” diyerek başörtülü ve başı açık öğrencilerin birlikte okuyabilmesini savunur (Küçük, 2019, s. 61).

Üçok’un fakülte meslektaşlarından, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya ve İlahiyat fakültelerinde Osmanlıca ve Arapça dersleri veren Cemal Muhtar, 2008’de *Sabah* gazetesine verdiği röportajda, iki tarafın da bu meseleyi fazla sert ele aldığını belirterek şunları dile getirir:

“İki taraf da fazla üzerine gitti bu mesele. Etkiye tepki oldu. İlk başörtü meselesi ben Ankara’da İlahiyat Fakültesi’nde hocayken başladı. Ali Babacan’ın halası benim talebemdi. İlk o başlattı. Rahmetli Bahriye Üçok oda arkadaşımdı, karşı koydular. Bir kız başını örtmek isterken buna çok tepki verince kızların yüzde 80’i başını örtmeye başladı (Tekelioğlu, 2008).

Muhtar’ın da işaret ettiği gibi, etkiye tepki şeklinde gelişen süreç, siyasi ve ideolojik bir polemığe dönüşür. Başörtüsünün üniversitelerde

bir serbest bırakılıp bir yasaklanmasıyla süren kısır döngü, 2013 yılında başörtülü öğrencilerin lehine çözüme kavuşur. Hocaoglu ise meseleyi insan hakları açısından değerlendirerek, başörtüsü ya da herhangi bir kıyafetin hangi amaçla tercih edildiğinin sorgulanamayacağını; medeni bir toplumda insanların niyetlerinden değil, fiillerinden dolayı yargılanması gerektiğini savunur (Hocaoglu, 2002, s. 247).

Ferruhrû Pârsay ve Bahriye Üçok’un yaşadığı dönemde Türkiye ve İran’da kamu kurumlarında örtünme konusunda farklı uygulamalar vardır. Türkiye’de üniversiteler ve diğer eğitim kurumları dâhil tüm kamu kurumlarında başörtüsü yasağı uygulanırken, II. Pehlevi döneminde İran’da bu tür bir yasak bulunmaz; ancak modern giyim tarzı teşvik edilir. Pârsay, eğitim kurumlarında yasak getirmemekle birlikte, çarşafly öğretmenlere eleştirel yaklaşır. SAVAK belgelerine göre, 21 Kasım 1968’de 80’i çarşafly kadınlardan oluşan 150 okul müdürüne hitaben yaptığı konuşmada, kadınlara neden çarşaf giydiklerini sorar ve hurafelerin bırakılması gerektiğini belirtir. Bunun üzerine İslam Cemaati vekili Veliyullah, “Şah’ın herkese özgürlük vaat ettiğini ve cehaletle mücadele programı başlatılmasına rağmen okullara öğrencilerin çarşaf giymeden gitmesi gerektiği söylenirse bu otuz bin kız çocuğunun hiçbir okula gidemeyecek.” cevabını verir (Pirnia, 2007, s. 124).

Bu durum, belirli bir kıyafeti kültürel kimlikle özdeşleştiren pek çok ülke için anlaşılabilir bir gerekçedir. Eğitime katılımı artırmayı amaçlarken, ters bir söylem bu çabaları boşa çıkarabilir. Veliyullah’ın sözleri, başlatılmış olan eğitim seferberliğinin Pârsay’ın yaklaşımından olumsuz etkileneceğine işaret eder. Türkiye’de ise Üçok, mevcut düzenin korunmasından yana

olup, kamusal alandaki yasakların devamını savunur. Böylece her iki kadın da ülkelerinin kendi toplumsal yapısına bağlı olarak benzer bir ilkeyi savunsa da Üçok, Atatürk ve laiklik karşıtlığını önlemeye; Pârsay ise İranlı kadınların modernleşmesi ve ilerlemesine vurgu yapar.

II. Pehlevi döneminde (1941-1979) eğitim kurumlarında kız öğrencilerin ve öğretmenlerin örtünmeleriyle ilgili yasaklayıcı bir kanunun olmaması, Türkiye’de yaşanan öğrenci hareketliliğine benzer durumların literatüre yansımaları azaltırken, bu dönemde kurum veya statü ayrımı yapılmadan örtünmeye ilişkin görüşler genelleştirilerek aktarılmıştır. II. Pehlevi döneminin ideolojisi Batılılaşma ve modernleşme yönünde olduğu için eğitim kurumlarında öğrencilerin örtünmemesi teşvik edilmiştir. I. Pehlevi dönemindeki *Keşf-i Hicab* kanununa ise en güçlü direniş din adamları sınıfından ve dindar Müslüman ailelerden gelmiştir. Muhafazakâr aileler kızlarının okula gitmesini engellemiş, daha varlıklı aileler ise kızlarının eğitimini evlerinde özel öğretmenler aracılığıyla sağlamıştır. Kadınların özgürleşmesi amacıyla çıkarılan bu kanun, birçok kız çocuğunu okula gitmekten mahrum bırakmıştır. II. Pehlevi döneminde örtünme yasağının uygulanmamasıyla birlikte, birçok kadının geleneksel çarşafını giymeye geri döndüğü, bazı kız öğrencilerin ise evlerinden çarşafı çıkararak yükseköğretim kurumlarına veya okullarına geldiklerinde çarşaflarını çıkarıp, eve dönerken yeniden giydikleri gözlemlenmiştir (Şiraz, 2019, s. 461).

Muhammed Rıza Şah’ın kız kardeşi Eşref Pehlevi, *Keşf-i Hicab* hareketinin sembollerinden biri hâline gelmiştir. Ülkesinde ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu’nda çalışırken özellikle kadınların eğitim ve sağlık hakları-

na odaklanmıştır. Şah’ın son eşi Kraliçe Farah Diba ise Batı tarzı okullarda eğitim almış, 12 sanat kurumunun destekleyicisi olmuş, ayrıca 26 eğitim, sağlık, spor ve kültür kuruluşuna başkanlık etmiştir (The Official Site of Farah Pehlevi). Ferruhrû Pârsay, Diba’nın Jan Dark Okulu’nda okuduğu dönemde onun tabiat bilgisi öğretmenliğini yapmıştır. Farah Diba, anılarını yazdığı kitapta Pârsay’ı bakanlığı dönemindeki faaliyetlerinden dolayı takdir ettiğini, kadınlar için oynadığı rolü bilen mollalar tarafından ölüme mahkûm edildiğini ifade etmiştir (Pehlevi, 2004, s. 180). Eşref Pehlevi ve Farah Diba Pehlevi’nin ülkedeki etkin rolleri, kadınların eğitim ve sağlık imkânlarını iyileştirmek için verdikleri çabalar ve modern giyim tarzları Pârsay’ı da bu doğrultuda cesaretlendirmiştir.

1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi, kendi iç dinamiklerinden doğan toplumsal hareketlilik sonucunda ortaya çıkmıştır. Farklı toplumsal grupların birlikte ayaklanması, Şah’ın modernist fakat otoriter ve emperyalist olarak görülen düzenine karşı, halka özgürlüğün geri verileceği ve İslami öze dönüşün sağlanacağı düşüncesini doğurmuştur. 1979’da pek çok farklı siyasi görüşten kadın, çarşaf giyerek Şah’ın emperyalist politikalarını eleştirmiş, kapitalist sistemde kadının bedeninin bir meta olarak sunulduğu düşüncesiyle Batı taklitçiliğine karşı çıkmıştır (Yılmaz, 2011, s. 272). Aynı yıl Uzmanlar Meclisi’ne seçilen Münire Gürci, İslam Devrimi öncesinde kadınlara tanınan kazanımları takdir etmekle birlikte, kadınların özgürlük ve onurlarını Rıza Şah’ın 1936’da çıkardığı *Keşf-i Hicab* kanunuyla kaybettikleri yönündeki açıklamalarıyla modernist kadınların tepkisini çekmiştir (Aşıkkutlu, 2011, s. 89).

1980’de zorunlu çarşaf uygulaması başlatılmış, 1983’te ise başı açık dolaşanlara 74 kırbaç cezası gibi sert yaptırımlar getirilerek uygulamanın devamlılığı güvence altına alınmıştır (Aşıkkutlu, 2011, s. 90). 1980-1984 yılları arasında İran İslam Cumhuriyeti’nde milletvekili yapan Azem Tâlikânî, daha sonraki yıllarda yaptığı açıklamalarda başörtüsünün yasal zorunluluk hâline getirilmesinin, kadınlara seçim şansı tanımadığı için benimsenmesinin zor olduğunu ve bu durumun aksine uzaklaşma yarattığını ifade etmiştir (Aktaş, 2008, s. 221). Röportajında, Şah döneminde çarşafli oldukları için üniversiteye kayıtlarının yapılmadığını, ancak direnişleri ve din âlimlerine yazdıkları mektuplar sonucunda Şah’ın üniversiteye girmelerine izin verdiğini anlatmıştır. Ona göre tesettürün hem yasaklanması hem de zorunlu tutulması birer zorbalıktır ve her ikisi de ters etki doğurur (Böhürler ve Eker, 2008, s. 408).

İran’da çarşaf hem dinî bir zorunluluk hem de İslami kimliğin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Çarşaf giyen kadınlar, bunu kendilerini kısıtlayan bir unsur olarak değil, tüketim kültürüne dâhil olmaktan alıkoyan, görsel bir nesne olmaktan çıkaran ve bağımsız, entelektüel bir kimliğe yönlendiren bir unsur olarak görür (Latif, 2002, s. 79). 2004-2008 yılları arasında İran İslam Meclisi’nde bağımsız milletvekilliği yapan, Amerika’da sosyoloji eğitimi almış ve genel profilin aksine çarşaf giyen Rafat Bayat, modernleşmenin olumlu yönlerini almanın değil, kültürel dayatmanın sorun yarattığını savunur. Demokratik olduğunu iddia eden yönetimlerin herkesin fikir ve kültürüne saygı duyması gerektiğini, örtünmenin kendi tercihi olduğunu, seçimlerde bu hakkı savunmak için oy kullandıklarını ve bunun aynı zamanda İslami bir kanun olduğunu belirtir. Ülkelerinde

siyah çarşaf zorunluluğunun olmadığını, kadınların İslami sınırları aşmadıkça diledikleri şekilde örtünebildiğini, ancak siyah çarşafın devrimci kültürlerinin simgesi olduğunu ifade eder (Böhürler, Eker, 2008, s. 384-385). İranlı yazar Münire Revânîpur ise kişinin giyiminde özgür olması gerektiğini, bunun insan haklarının en temel ölçüsü olduğunu ve inanç müfettişliği uygulanmaması gerektiğini savunur (Böhürler, Eker, 2008, s. 404).

Türkiye’de 2010’da üniversitelerde başörtüsü yasağının fiilen ortadan kalkması ve 2013’te kamu kurumlarında giyilmesini serbest bırakan düzenlemeyle birlikte başörtüsü meselesi gündemdeki etkisini büyük ölçüde yitirmiştir. Devletin kamusal alanda da dinî tercihlere ve giyim tarzına müdahale etmediği, Ahmet Kuru’nun “pasif laiklik” olarak tanımladığı anlayışa geçilmiştir (Kuru, 2011). Günümüz İran’ında siyah çarşaf, daha katı dinî görüşlere sahip kadınlar tarafından, üst düzey kadın yetkililer, sokak göstericileri veya dinî toplantılara katılanlarca tercih edilmektedir. Bunun dışında yaygın bir tesettür biçimi olarak geniş başörtüsü, koyu renk uzun tunik ve pantolon da kullanılmaktadır. Pek çok genç kadın ise çizgili veya renkli eşarplar, diz üstü, açık renkli ve dar tunikler ile pantolonlar giyerek tesettürde görsel farklılıklar yaratmakta, ancak devletin kadın giyimi üzerinden Müslüman devlet imajını sürdürmeye çalıştığı görülmektedir (Sedici, 2007 s. 213). 2022’de Mehsa Eminî’nin başörtüsü kurallarını ihlal ettiği gerekçesiyle ahlak polisi tarafından gözaltına alındıktan sonra hayatını kaybetmesi, İslami rejim ve kadınlara yönelik örtünme baskısına karşı İran genelinde başlayan protestoların uluslararası kamuoyunda da yankı bulmasına yol açmıştır.

Sonuç

1980’li yıllarda etkisini yitirmeye başlayan modernizm, bünyesinde özgürleşme ve bağımsızlaşma isteğini barındırsa da asıl hedef, istenilen düzenin kurulması olmuştur (Kahraman, 2002, s. 4). Fransız düşünür Michel Foucault, İran İslam Devrimi sırasında kaleme aldığı yazılarında “Müslüman ülkeleri Avrupa tarzında modernleştirme girişimlerinin önemi ni yitirdiğini; siyasi bir tasarı ve toplumsal dönüşüm ilkesi olarak modernleşmenin İran’da artık geçmişe ait arkaik bir olgu hâline geldiğini; bu zamanı geçmiş modernleşme olgusunun despot bir sistem aracılığıyla yaşatılmasının mümkün olmadığını” savunur (Afary & Anderson, 2015, s. 111).

Birçok devlet, Batı modernizmini ulaşılması gereken temel hedef olarak benimsemiştir. Türkiye Cumhuriyeti ve Pehlevi İran’ı da bu doğrultuda ilerleyen devletler arasında yer almıştır. Bu nedenle Batı kültürüne ait giyim tarzının örnek alınarak çağdaş bir kadın imajı oluşturulabileceği düşüncesi, eğitim kurumlarında çarşaf ve başörtüsü karşıtlığı şeklinde pozitifist kadın figürler olan Ferruhrû Pârsay ve Bahriye Üçok’un söylemlerinde de kendini göstermiştir. Bu yaklaşımın arka planında, eğitim görmüş örtülü kadınların kamusal alandaki görünürlüğü’nün artmasının, moderniteye dayalı devlet ideolojisine zarar vereceği kaygısı vardır.

Atatürk’ün önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin modern okullarında eğitim görerek yetişen Üçok, yine Atatürk’ün kadınlara tanıdığı seçilme hakkından yararlanarak senatörlük ve milletvekilliği görevlerinde bulunmuştur. Bu minnettarlık duygusu, Üçok’un Atatürk’ün fikirlerine ve Cumhuriyet ideolojisine olan bağlılığını esnetilemez ölçüde pekiş-

tirmiştir. Üçok’un başörtülü öğrencilere karşı tutumu, Türkiye’de siyasal İslam’ın ilerleyişinin durdurulmaması ve siyasi çıkarlar uğruna devlet ideolojisinin iktidardaki partiler eliyle yapıbozumuna uğratılmasına dair duyduğu endişenin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Ferruhrû Pârsay ise kadın-erkek eşitliği için mücadele eden aktivist bir anne-babanın çocuğu olarak, kadınlara siyasi hakların tanınması yolunda emek vermiş bir bilim insanıdır. Üçok ile karşılaştırıldığında Pârsay’ın, devlet ideolojisinin önüne geçerek modernleşme sürecinin bizzat şekillenmesinde daha öncü bir rol üstlendiği söylenebilir. Ailesinden devraldığı değerler, onun hayat felsefesini oluşturmuş; kadınların, geleneksel kabullerin dışına çıkarak ve taleplerini yüksek sesle dile getirerek güçleneceğine olan inancı, feminist hareket içinde anılmasında etkili olmuştur.

Bahriye Üçok, İslam tarihçisi kimliğiyle yaptığı açıklamalarda, düşüncelerine meşruiyet kazandırmak için Kur’an-ı Kerim’deki ayetleri referans göstermiştir. Buna karşılık Pârsay, doğa bilimleri alanındaki uzmanlığı nedeniyle dinî metinler üzerinden bir tartışma yürütmemiş, kadın hakları ekseninde bir söylem geliştirmiştir. Üçok’un Kur’an ayetleriyle ilgili yorumları ve laik devlet yapısıyla bağdaşmayan yapılanmalara dair uyarıları, ona yöneltilen eleştirilerin başlıca sebebinin oluşturmuştur. İran’da mollaların etkin olduğu bir siyasi yapıda Pârsay’ın kadın olarak bakanlık görevine getirilmesi, başlı başına bir eleştiri konusu olmuş; ayrıca bakanlığı döneminde yolsuzluk yaptığı ve eğitim sistemini Amerikan modeline göre şekillendirerek İslam’dan uzaklaştırdığı suçlamalarıyla da karşı karşıya kalmıştır.

Her iki isme yöneltilen ortak eleştiri, örtünmeyi reddeden kız öğrencilerin ailelerinin bu durumu tasvip etmemesi sebebiyle kız çocuklarının eğitimden mahrum kalabileceği yönünde olmuştur. Pârsay ve Üçok'un söylemleri üzerinden Türkiye ve İran'ın karşılaştırılması yapıldığında, tarihsel süreçte iki ülke arasında pek çok alanda görülen karşılıklı etkileşimin örtünme meselesinde de yaşandığı görülmektedir. Geleneksel ya da modern bir siyasal yapılanma inşa edilirken kadının araçsallaştırılması ve kılık-kıyafetinin ideolojik bir unsur olarak kullanılması, iki Müslüman komşu ülke olan Türkiye ve İran'da örtünme olgusunu çözülmesi gereken önemli bir mesele hâline getirmiştir.

Atatürk'ün kurduğu modern devlet yapısında kadınlara verilen hukuki ve siyasi haklarla birlikte başın açık olması ve çarşaf giymemenin teşvik edilmesiyle kadınların kamusal görünürlüğü artırılmaya çalışılmıştır. Rıza Şah Pehlevi döneminde ise kadınlara siyasi hak tanınmamış, daha şekilci bir yaklaşımla “*Keşf-i Hicab*” yasası çıkarılarak çarşaf yasaklanmıştır. İslam Devrimi'nden sonra kadınlar, İslam devletinin “görünür yüzü” olarak kabul edilmiş ve örtünme zorunlu hâle getirilmiştir. Türkiye’de ise bu uygulamayı özendirici bulanlar olduğu gibi rahatsızlık duyan kesimler de olmuştur. Üniversitelerde başörtüsü meselesi, serbestlik ve yasak döngüsü arasında yıllarca süren bir çıkmaza dönüşmüş; ancak 2013'te kamusal alanda başörtüsü kısıtlamalarının kaldırılmasıyla tamamen sona ermiştir.

Böylece günümüzde Türkiye’de üniversitelerde öğrenciler ve öğretim üyeleri başörtüsü

konusunda serbest bırakılmışken, İran’da kamuya açık tüm alanlarda örtünmenin zorunlu tutulması ve sert tedbirlerle uygulanması, İranlı kadınların memnuniyetsizliğinin eylem ve protestolarla devam etmesine yol açmaktadır. Modernleşme dönemlerinde Üçok ve Pârsay'ın eğitim kurumlarında kız öğrencilerin örtünmesine dair söylemleri benzerlik gösterse de günümüzde Üçok'un başörtüsü konusundaki görüşleri, belirli bir kesim dışında, Türkiye’nin gündeminde yer almamaktadır. Buna karşılık Pârsay'ın çarşaf karşıtı görüşleri, İran’da zorunlu çarşafa karşı gelişen özgürlükçü kadın hareketleriyle yeniden gündeme gelmektedir.

Kadın hakları ve eğitim konularında faaliyet gösteren bu iki kadın, savundukları ilkelerden ve değerlerden taviz vermeyen duruşlarıyla, özellikle ülkelerinin eğitim sistemlerini din ekseninden uzaklaştırma çabaları ve örtünme konusundaki tutumları sebebiyle sert eleştirilere maruz kalmıştır. Aileleri tarafından çarşafsız veya başörtüsü okula gönderilmeyen öğrencilerin eğitim hakkından mahrum bırakılması tehlikesi, her iki isme yöneltilen temel eleştirilerden biri olmuştur. Özellikle Türkiye’de Kur’an-ı Kerim’in kadınların örtünmesiyle ilgili ayetlerinin farklı yorumlanması, konuyu bir kısır döngüye sokmuş; kadınların karşı karşıya olduğu daha temel sorunların önüne geçerek taraflar oluşturmuş ve kadınlar arasında ideolojik bir kopuşa yol açmıştır. Ataerkil toplumsal ve siyasal yapı içinde, dinî değerleri ya da modernliği sembolize ettiği düşünülen kadın görünümü, bu kopuşun en önemli etkenlerinden biri olmuştur.

Bahriye Üçok and Ferruhrû Parsay, who were chosen as female models in the political modernization of the two neighboring countries, served to protect women's rights, ensuring gender equality and spread education in Turkey and Iran during the on the same dates. Both women began their careers as teachers. Faculty member Bahriye Üçok was appointed as a Quota Senator to the Senate of the Republic by President Cevdet Sunay in 1971 due to her views defending Atatürk's reforms and secularism. In 1983, she was elected as a Member of Parliament to the Grand National Assembly of Turkey. Ferruhrû Parsay, while working as a teacher and school principal, also took part in activities related to women's legal rights. For this reason, she was elected as a member of parliament in 1963. In 1968, she became the first woman to become Minister of Education in Iran. One of the common characteristics of these two women is that they are against female students veiling in educational institutions.

The aim of this article is to compare the views of these two women on hijab. Thus, an attempt was made to compare the sociological and political structures of Turkey and Iran in terms of women's modernization and veiling between the years 1968-1990. In article, the issue of veiling is examined by limiting it to educational institutions. The concept of veiling expressed in the title refers to the headscarf in Turkey and the chador in Iran. People who have the same views as Parsay and Üçok were also included. Provide different perspectives, opposing views have also been included. The following questions were attempted to be answered in the research. Were Üçok and Parsay's thoughts on veiling in educational institutions? How was the interaction between Turkey and Iran in the modernization period in terms of veiling?

While conducting the literature review, Üçok's parliamentary speeches, books and press news about her were used as sources. The book *First Lady Minister, Daughter of Freedom* written in Persian by Pirnia in 2007 is the primary source about Parsay. Additionally, web news and articles were also used.

Üçok, during her time as a faculty member, had an attitude against female students who tried to enter the classes wearing headscarves. In his speech during her time as a member of parliament, she stated that a well-planned game was being prepared against the Republic of Turkey. She warned the members of parliament about this issue. She also added that hundreds of thousands of young militants who received special education in line with their goals were trained and that they were appointed to important positions within the state. She defended the idea that the headscarf was an attitude against Atatürk's revolutions. Parsay, on the other hand, stated in her speeches during her time as minister that the chador hindered the advancement of Iranian women. She argues that wearing a chador is not a matter of honor, but that being honorable is a personal and spiritual state. Following the 1979 Iranian Revolution, photographs of Iranian women wearing chadors began appearing in the Turkish press. Turkish newspapers attributed the Khomeini movement in Iran to the increasing number of veiled students at universities. The interaction of women's attire during the Atatürk and Reza Shah eras resurfaced with the Iranian Revolution. While Üçok was assassinated for her ideas, Parsay was executed by the Revolutionary Court for her ministerial activities.

Consequently, Parsay and Üçok opposed the wearing of headscarves in educational institutions, in accordance with the universalism offered by modernism. While the modernism they advocated aimed for freedom and independence, its primary goal was to establish a desired order. Modernism lost its significance after 1980. After the death of Mehsa Emini in 2022, protests began all over Iran against the Islamic regime and the law on compulsory veiling for women. In Turkey, the headscarf ban was completely lifted in public institutions in 2013. The headscarf issue lost its influence on the Turkish agenda. In Iran, with the establishment of the Islamic Republic in 1979, the chador became mandatory for all women.

The interaction between Turks and Iranians throughout history has also had an impact on women's clothing after the 20th century. The period when both countries were under the influence of modernism, Üçok and Parsay's discourses were similar

to each other. While Üçok's views on the headscarf are no longer on the agenda of Turkey except for a certain segment, Parsay's views on the chador have come to the fore again with the libertarian women's movements against the compulsory chador practice.

دو گفتمان زنانه مدرن‌گرا در بستر پوشش در نهادهای آموزشی ایران و ترکیه: بحریه اوچوق (۱۹۹۱-۲۰۰۹) و فرخرو پارسای (۱۹۹۱-۲۰۲۲)

چکیده

دولت‌هایی که در پی نهادهایسازی ایدئولوژی پوزیتیویستی مدرن بوده‌اند، از زنان به‌عنوان چهره نمایان مدرنیته در زمینه مشارکت سیاسی حمایت کرده‌اند. در این راستا، بحریه اوچوق در جمهوری ترکیه به‌عنوان سناتور (۱۷۹۱) و فرخرو پارسای در ایران دوره پهلوی به‌عنوان نخستین وزیر زن (۱۹۶۸) انتخاب شدند. با این حال، به دلیل دیدگاه‌هایشان مورد انتقادات شدید قرار گرفتند. پارسای در سال ۱۳۹۱ به حکم دادگاه انقلاب ایران به دلیل اتهاماتی مرتبط با فعالیت‌هایش در دوران وزارت آموزش و پرورش اعدام شد. اوچوق نیز در سال ۱۳۹۱ به دلیل تفسیرها و اظهارنظرهایش درباره دین اسلام و لائسیته و در نتیجه سوءقصد با بسته‌ای حاوی مواد منفجره جان باخت.

هدف از این مقاله، بررسی تطبیقی گفتمان دو زن دانشمند که در دو کشور همسایه با جمعیت عمدتاً مسلمان زندگی میکردند و به‌عنوان الگوی سیاسی برگزیده شده بودند، در بستر پوشش در چارچوب نهادهای آموزشی است. در این پژوهش، ضمن تلاش برای پاسخ به این پرسش که دیدگاه‌های این دو زن در چه زمینه‌هایی و به چه دلایلی از سوی مخالفان به‌عنوان تهدید تلقی می‌شد، تعامل میان ترکیه و ایران نیز با استفاده از روش تاریخنمایی تطبیقی بررسی شده است. در انجام این پژوهش، با در نظر گرفتن قرابت زمانی و به‌ترتیب کرونولوژیک، از سخنرانی‌های پارسای و اوچوق، صورتجلسات، مقالات منتشر شده در مطبوعات و اسناد ساواک بهره برده شده است.

نتیجه این بررسی نشان می‌دهد که عدم موافقت این دو سیاستمدار زن با حضور دانش‌آموزان دختر با چادر در ایران و روسری در ترکیه در کلاس‌ها، سبب شد که با وجود فعالیت‌های مهمشان در زمینه حقوق زنان و آموزش، از سوی قشر محافظه‌کار افراطی به مخالفت با دین اسلام متهم شوند. با وجود این، آن‌ها حتی به بهای جان خویش، به دفاع از دیدگاه‌هایشان که همسو با ایدئولوژی رسمی دولت بود، ادامه دادند و با تلاشها و مبارزات خود برای خدمت به میهن، نقش مهمی در نمایندگی سیاسی زنان ایفا نمودند.

کلیدواژه‌ها: زن سیاستمدار، ممنوعیت حجاب، چادر، ایران، ترکیه، بحریه اوچوق، فرخرو پارسای

KAYNAKÇA

- Abdorrahman Boroumand Center. t.y. "Farrokhru Parsa." <https://www.iranrights.org/memorial/story/34914/farrokhru-parsa>. Erişim 25 Mart 2025.
- Afary, J., ve K. Anderson. 2015. *Foucault ve İran Devrimi*. 2. baskı. Çev. M. Doğan. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. (Orijinal eser 2005).
- Ağbaş, S. 2018. "Konferans Bana Ne Anlattı?" *Genç Yorum Aylık Aktüel Gençlik Dergisi*, 12 Nisan. <https://www.gencyorumdergisi.com/2018/04/konferans-bana-ne-anlattı/>. Erişim 7 Ocak 2025.
- Aksoy, M. 2005a. *Başörtüsü-Türban: Batılılaşma-Modernleşme, Laiklik ve Örtünme*. 1. baskı. İstanbul: Kitap Yayınları.
- . 2005b. *Yetmiş Birinci Kuruluş Yılı Armağanı, Eskimeyen Demeçler, Yazılar, Konuşmalar*. 1. baskı. Ankara: Türk Hukuk Kurumu Yayınları.
- Akşin, S., C. Koçak, H. Özdemir, K. Boratav, S. Hilav, M. Katoğlu, ve A. Ödekan. 2008. *Türkiye Tarihi 4*. 10. baskı. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Aktaş, C. 2006. *Türbanın Yeniden İcadı*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- . 2008. *Yakın Yabancı*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Armaner, N. 1964. *İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nurculuk*. 1. baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Arslan, A. 2023. "Beyaz ve Devrim: İran ve Pehleviler." *SDE Akademi* 3 (3): 360-386.
- Aşıkkutlu, T. 2011. "Türk-İran Modernleşmesi Çerçevesinde Kadın." Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>.
- Berberoğlu, E. 1999. "Türbanın 30 Yıllık Yükselişi." *Hürriyet*, 10 Mayıs. <https://www.hurriyet.com.tr/enis-berberoğlu-turbanin-30-yillik-yukselişi-1-39078520>. Erişim 7 Ocak 2025.
- Böhürler, A., ve A. Eker. 2008. *Duvarların Arkasında*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Bulaycı, N. 1970. *Atatürk, Devrimleri ve İslamiyet*. Lisans tezi, Ankara Üniversitesi. <https://toplukatalog.tr/>.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi. 1973. 12. Dönem, 12. Bölüm, 74. Birleşim. 19 Haziran.
- Fırlıklı, E. R. 1991. "Bahailik." *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, 464-468. Ankara: TDV Yayınları.
- Gemalmaz, S. 2005. *Türk Kıyafet Hukuku ve Türban*. 1. baskı. İstanbul: Legal Yayıncılık.
- "Gençler, Başörtü Olayını Lanetledi." 1968. *Tercüman*, 14 Nisan.
- Göle, N. 2004. *Modern Mahrem*. 8. baskı. İstanbul: Metis Yayınları.
- Günaydın. 1987. 4 Ocak.
- Gündoğdu, O. 2022. *Siyasal İslamcılık*. 2. baskı. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi. <https://doi.org/10.58375/sde.1344792>.
- Hocaoğlu, D. 2002. *Devletçilik Bumerangı*. 1. baskı. İstanbul: Ufuk Kitapları.
- "İlahiyat Öğrencileri, Kendi-Kendilerine Derse Başladılar." 1968. *Tercüman*, 3 Mayıs.
- Kadınlar Derneği. 1999. *Aydınlanma Yürüyüşünde Bahriye Üçok*. 1. baskı. Ankara: Kadınlar Derneği Yayınları.
- Kahraman, H. B. 2002. *Postmodernite ile Modernite Arasında Türkiye*. 1. baskı. İstanbul: Everest Yayınları.
- Kansu, I. 2020. "Kimin İçin Savaşıyorlar?" *Cumhuriyet*, 10 Ekim. <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/isik-kansu/kimin-icin-savasiyorlar-1772485>. Erişim 7 Ocak 2025.
- Kaplan, L. 1998. *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını 1908-1960*. 1. baskı. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Kaya, M. 2021. "Muhammed Rıza Şah Pehlevî Dönemi ve Modernleşme Hareketleri (1941-1979)." O. Karacan, *Modern İran Tarihi: Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne* içinde, 393-430. 1. baskı. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kuru, A. 2011. *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*. 1. baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Küçük, A. 2019. *Türkiye Meselelerine Dair*. 2. baskı. Ankara: Berikan Yayınevi.

- Latif, N. 2002. *Women, Islam and Human Rights*. Yayınlanmamış doktora tezi, University of Newcastle. <http://hdl.handle.net/10443/444>.
- Merkez-i Berresi-yi İsnad-i Tarihi. 2024. “İkdamat-i Ferruhru Parsay der Vezaret-i Amuṣeṣ ve Pervereṣ.” <https://historydocuments.ir/?page=post&id=1360>. Erişim 5 Nisan 2025.
- Merkez-i Berresi-yi İsnad-i Tarihi-i Vezaret-i Ittilaat. 2003. *Zenan-i Derbar be Rivayet-i İsnad-i SAVAK: Ferruhru Parsay*. Tahran.
- Milliyet. 1987. 4 Ocak.
- Oduncu, A. 1989. “TV’deki Başörtüsü Açıkoturumu.” *Kadın ve Aile Dergisi* 46: 13-17.
- Özek, Ç. 1964. *Türkiye’de Gerici Akımlar ve Nurculuğun İcüyü*. 1. baskı. İstanbul: Varlık Yayınevi.
- Pehlevi, F. 2004. *Anılar*. 2. baskı. Çev. R. Öke. İstanbul: Dünya Yayıncılık.
- Pirnia, M. 2007. *First Lady Minister Daughter of Freedom*. Tehran: Mehriran Publishing.
- Razavi, K., A. Shekarchi, ve M. Ejtehadı. 2020. “The Historical Process of the Encounter between Rohaniat Institution and Social Position Change of Women in Second Pahlavi Duration.” *Iran History* 13 (2): 111–139. <https://doi.org/10.52547/IRHJ.13.2.111>.
- Sedici, H. 2007. *Women and Politics in Iran*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sezgin, A. 2000. *Cumhuriyet Döneminde Dini Hayatın Meseleleri*. 1. baskı. Samsun: Türk Ocağı Samsun Şubesi Yayınları.
- Shirazi, F. 2019. “The Veiling Issue in 20th Century Iran in Fashion and Society, Religion, and Government.” *Religions* 10 (8): 461. <https://doi.org/10.3390/rel10080461>.
- Şeybani, S., ve S. Celalpur. 2016. “Historical Approach to the Role of Women in the Legislation of Iran: A Case Study on the Twenty-First Parliament.” *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 5 (4): 296-310. <https://doi.org/10.7596/taksad.v5i4.605>.
- Tanör, B., K. Boratav ve S. Akşin. 2008. *Türkiye Tarihi* 5. 8. baskı. İstanbul: Cem Yayınevi.
- TBMM Tutanak Dergisi. 1985a. 3 Aralık.
- . 1985b. 15 Aralık. 22. Cilt, 45. Birleşim, 2. Oturum.
- . 1987. 18 Mayıs. 107. Birleşim, 1. Oturum.
- Tekelioğlu, T. 2008. “Ölmeden Önce Torun İstiyoruz.” *Sabah*, 5 Ocak. <http://arsiv.sabah.com.tr/2008/01/12/ct/haber,A6CC4A929FD-046CA812CC34B78EE8C62.html>. Erişim 7 Ocak 2025.
- Tezcan, D. 2022. *Şule Yüksel Şenler*. 3. baskı. İstanbul: Profil Kitap.
- The Official Site of Farah Pehlevi. t.y. “Queen Farah Pahlavi’s Major Achievements and Services.” <https://farahpahlavi.org/queen-farah-pahlavi/>. Erişim 4 Nisan 2025.
- Turabi, A. 2012. *Berresi-i Amelkerd-i Karname-i Siyasi Ferhengi-i Ferruhru Parsay*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Danişgah-i Azad-i İslami.
- Ulus, Ö. M. 2023. “Türkiye’de Basının 1968 Baharında Üniversite İşgallerine Yaklaşımı.” *Florya Chronicles of Political Economy* 9 (2): 159-205.
- Üçok Arşivi. t.y. *Üçok Arşivi*, Cilt 3. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı.
- Üçok, B. 2018. *Atatürk’ün İzinde Bir Arpa Boyu*. 1. baskı. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Vogel, A. 2018. “The Source of Change within Society: A Brief Survey of Modern Iranian Women’s Movements.” *Undergraduate Journal of Global Citizenship* 2 (4): 2-13.
- Yılmaz, B. 2011. *Tarihten Günümüze Örtünmenin Anlamları*. 2. baskı. İstanbul: İz Yayıncılık.

Etik Sorumluluk Beyanı / *Ethical Statement*

Yazar(lar), makaledeki bütün verileri etik kurallar çerçevesinde elde ettiğini, yararlanılan kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğunu beyan eder. Bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi* 'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk yazar(lar)a aittir.

The author(s) declares that they have obtained all the data in the article within the framework of ethical rules and that they have referred to the sources used in accordance with scientific norms. In case of detection of a situation contrary to this statement, the Turkish Journal of Iranian Studies has no responsibility, and all responsibility belongs to the author(s).

Etik Kurul İzni / *Ethics Committee Permission*

Yazar(lar) etik kurul izni gerektiren çalışmaları ve izinle ilgili bilgileri burada belirtmişlerdir.

The author(s) have stated the studies that require ethical committee permission and the information about the permission here.

Kurul adı / *Comittee name:*

Tarih / *Date*

Numara / *Number*

Katkı Oranı Beyanı / *Contribution Rate Statement*

Birinci yazarın katkı oranı / *First author contribution rate: %100*

İkinci yazarın katkı oranı / *Second author contribution rate: %...*

Destek ve Teşekkür Beyanı / *Statement of Support and Acknowledgment*

Bu çalışma _____ destekli _____ numaralı araştırma projesi kapsamında toplanan verilerden yapılmıştır. Destekleri için _____'e teşekkür ederiz.

This study has been conducted through the data collected within the scope of the research project number _____ supported by _____. We would express our gratitude to _____ for their support.

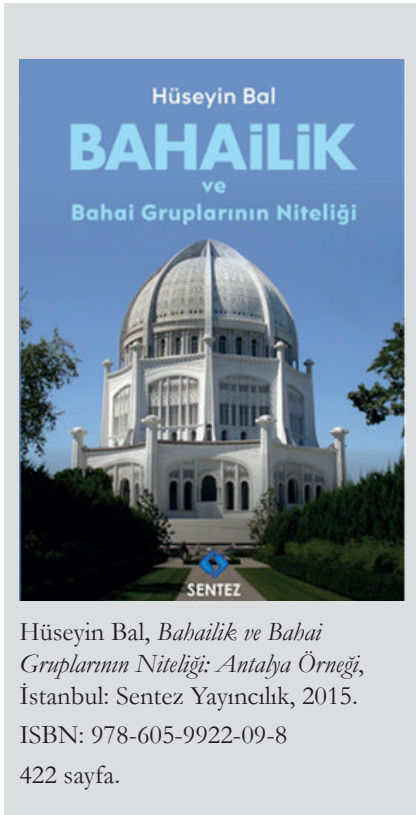
Çatışma Beyanı / *Conflict Statement*

Yazar(lar) bu makalenin herhangi bir çıkar çatışması oluşturmadığını beyan eder.

The author(s) declares that this article does not create any conflict of interest.

BAHAİLİK VE BAHAI GRUPLARIN NİTELİĞİ: ANTALYA ÖRNEĞİ¹

İD Nejla Şen²

Hüseyin Bal, *Bahailik ve Bahai Gruplarının Niteliği: Antalya Örneği*, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2015.
ISBN: 978-605-9922-09-8
422 sayfa.

Hüseyin Bal, sosyoloji alanındaki çalışmalarıyla tanınan; kent sosyolojisi, hukuk, suç, nitel araştırma yöntemleri, dinî gruplar ve iletişim gibi farklı alanlarda eserler kaleme almış bir akademisyendir. *Bahailik ve Bahai Gruplarının Niteliği: Antalya Örneği* adlı kitabında yazar, sosyolojik açıdan Bahailiğin bir din olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini özellikle Antalya’da ikamet eden Bahai toplulukları üzerinden incelemektedir. Çalışmanın bir diğer amacı, Bahailerin kendi kimliklerini nasıl ifade ettiklerini ve toplumsal bağlamda kendilerini nasıl tanımladıklarını ortaya koymaktır.

Araştırma şu temel sorulara yanıt aramaktadır:

- Bireyler Bahailiği neden seçmekte ve bu seçimlerinde kimlerden etkilenmektedir?
- Bahailik nedir ve bağımsız bir din olarak değerlendirilebilir mi?
- Dinî liderleri kimlerdir ve bu liderler hakkında neler söylenebilir?
- İbadet biçimleri nelerdir ve diğer inançlarla hangi yönlerden örtüşmektedir?
- Bahai kimliği her zaman açıkça ifade edilebilmekte midir?

¹ Atıf/To Cite: Şen, N. (2025). Bahailik ve Bahai Gruplarının Niteliği: Antalya Örneği (Kitap tanıtımı). *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 4(7), ss. 65-68.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Göç ve Orta Doğu Çalışmaları Bölümü, nejlasen33@gmail.com
Orcid: 0009-0006-8743-4363.

Eser iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kuramsal çerçeve çizilerek Bahailiğin ortaya çıkışından günümüze kadar geçirdiği kimlik süreci, örgütlenme yapısı ve diğer dinlerle karşılaştırılması ele alınmaktadır. İkinci bölüm ise nitel bir saha araştırması olup Antalya’da yaşayan on dört Bahai bireyle yüz yüze yapılan derinlemesine görüşmeler, grup görüşmeleri, katımlı gözlem ve doküman incelemesine dayanmaktadır. Araştırmada, Bahailik olgusunu bilişsel, davranışsal ve maddi boyutlarıyla anlamaya yönelik olarak durum çalışması yöntemi kullanılmıştır. Yazar, tartışma ve sonuç bölümleriyle çalışmasını tamamlamaktadır. Kitap, din bilimleri, din sosyolojisi ve toplumsal grupların dinamikleriyle ilgilenen akademisyenler, araştırmacılar ve öğrencilere hitap etmektedir.

Kuramsal çerçeveye odaklanan ilk bölüm, din olgusunun etimolojik, sosyolojik ve kültürel boyutlarıyla incelenmesiyle başlar. Din sosyolojisinin Bahailik üzerine sunduğu yorumlar, inancın sosyal ve kültürel yönlerinin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Yazar, Geertz’in dinî “sembol sistemi”, Wuthnow’un “kültürel sistem” ve Berger’in “insani tavır” olarak tanımlamasına yer vererek kavramı farklı bakış açılarıyla somutlaştırır.

Bölümün devamında İran’ın dinî ve siyasi tarihine değinilerek Zerdüştlük, İslamiyet ve Şiilik gibi temel gelenekler ele alınmakta; Bahailiğin bu geleneklerle ilişkileri, benzerlikleri ve farklılıkları incelenmektedir. Zerdüştlük, Zerdüş (Zarat-Uştra) tarafından Ahura Mazda (aydınlık) ile Angra Mainyu (karanlık) karşıtlığı üzerine kurulan, insanın özgür iradesine ve ahlaki seçimlere vurgu yapan bir inanç sistemidir. Özellikle Ahamenî İmparatorluğu döneminde

resmî din hâline gelmiş ve geniş bir etki alanına sahip olmuştur. Şiilik ise Hz. Ali’nin ve onun soyundan gelenlerin İslam toplumu üzerinde liderlik hakkına sahip olması gerektiğini savunan bir dinî akımdır. Safevî Devleti döneminde (16. yüzyıl) İran’ın resmî dini hâline gelmiş ve ülkenin dinî kimliğini derinden etkilemiştir. Yazar, her iki gelenekte de adalet, ahlaki sorumluluk ve toplumsal yeniden yapılanma temalarının bulunduğu dikkat çeker.

Bâbîlik, 1840’larda Şiilikteki Mehdi inancından esinlenerek ortaya çıkmış; zamanla Şiilikten ayrılarak kendine özgü öğretiler geliştirmiştir. Hareketin liderine “Bâb” (kapı) unvanı verilmiştir. Çalışmada hem Bahai hem de Bahai olmayan kaynaklardan yararlanılarak Bahailiğin çok boyutlu bir bakış açısıyla değerlendirilmesi sağlanmaktadır. Bahai literatüründe Bâb ve Bahâullah, Tanrı’nın elçileri olarak inancın merkezinde yer almakta; diğer dinler veya düşünce sistemleri ise bu figürleri farklı bir perspektiften ele almaktadır.

İkinci bölümde yer alan saha araştırmasında, Bahailiğin Osmanlı döneminde Anadolu’ya gelişi ve Antalya’daki varlığı incelenmektedir. Antalya’ya ilk gelen Bahai 1966 yılında Yusuf Brilyan olmuş, onu 1983’te Jüpiter ailesi, 1986’da ise Akpınar ailesi izlemiştir. 2010 yılı verilerine göre kentte tescilli 96, tescilsizlerle birlikte 200-250 civarında Bahai bulunmaktadır. Muratpaşa Ruhani Mahfil ve Konyaaltı Ruhani Mahfil olmak üzere iki toplanma yeri vardır. Mahfillerde kadınlar da görev almakta; ancak saha çalışmasında görüşülen on dört kişiden yalnızca ikisinin kadın olması dikkat çekmektedir.

Araştırmanın bulguları arasında şunlar öne çıkmaktadır:

- Bahailer, kimliklerini ifade etmekten çekinmemektedir.
- Mehdi'nin Bahaullah olduğuna inanılmaktadır.¹
- Bahai kutsal metinleri (İkan, Kitab-ı Akdes, Yeni Bahçe, Nebil Tarihi) hem dil hem içerik açısından etkileyici bulunmakta ve güncelliğini korumaktadır.
- "Tanrı'nın, insanların, kitapların, peygamberlerin, dinlerin birliği ve dünya barışı" gibi evrensel söylemler ön plandadır.
- İnançta "önce inanma, sonra öğrenme" anlayışı vurgulanır.
- Bahailik, peygamberi, cemaati, mabedi, inanç sistemi ve dünya görüşüyle bağımsız bir din olarak kabul edilir.
- Tek bir Tanrı ve tek bir din olduğu, Bahailiğin bu dinin çağın ihtiyaçlarına göre güncellenmiş hâli olduğu savunulur.²
- Hz. Muhammed son nebi kabul edilse de Bahai inancında son resul değildir; son resul Bahaullah'tır. Kur'an'dan sonra gelen son kutsal kitap Kitab-ı Akdes'tir.
- Farklı inançlardaki kişilerle evlilik mümkündür; evlilikte mihr zorunludur.³
- İkinden fazla eş yasaktır; boşanmadan önce bir yıl ayrı yaşama şartı vardır.
- Miras yedi gruba ayrılır, kadınlar erkeklerle kıyasla biraz daha az pay alır.
- Dilenmek ve dilenciye para vermek yasaktır.
- İçki, uyuşturucu, zina, adam öldürme ve hırsızlık yasaktır. Ülke yasalarına aykırı olmayan konularda dinî merciler (mahalli mahfil, milli mahfil, Yüce Adalet Evi) karar verir.
- Toplu namazlar yasaktır; üç tür bireysel namaz vardır (küçük, orta, büyük). Küçük namaz: Günde bir kere öğle vakti kılınmakta, sadece bir dua okunmaktadır. Orta namaz: Sabah, öğle ve akşam olmak üzere üç kere kılınmakta. Kibleye (Akka) dönerek ayakta okunan dualar, rükû ve oturarak yapılan dualardan oluşmaktadır. Büyük namaz: Ayakta okunan dualar, rükû ve secde siyle günde bir kez kılınan, duaları daha uzun olan kapsamlı bir namazdır.
- Hac, Akka ve Hayfa'da Bab ve Bahaullah'ın kabrini ziyarettir; kadınlar hacdan muaftır.
- Oruç, yılın son ayı olan Âlâ ayında (2-21 Mart) on dokuz gün tutulur.
- Zekât yerine "Hukukullah" adıyla kazancın %19'u Yüce Adalet Evi'ne verilir.
- Din adamları sınıfı yoktur; tek otorite Bahaullah ve eserleridir.

¹ Bab ve Bahaullah'ın çıkışının Hz. Muhammed'in ölümünün 1000. yılına denk gelmesi de insanlar üzerinde büyük bir etki bırakmıştır.

² Bahailik, tek olan dinin devamı olarak görülmüştür. Bu kabul, dinlerin temelde aynı ilahi kaynağa dayandığı ve özlerinin biriyle bağlantılı olduğu inancına dayanmaktadır.

³ Kırsalda yaşayanların 19 gümüş, kentte yaşayanların 19 altın ödemesi zorunludur.

- Milli mahfillerin atadığı en az 5 kişiden oluşan Saha Tebliğ Heyetleri vardır ve bu kişiler Bahailik dinini tebliğ etmektedir.
- Ev eşyalarının 19 yılda bir değiştirilmesi gereklidir.
- Sünnet zorunlu değildir.
- Meşrikü'l-Ezkâr yani Allah'ın zikrinin doğuş yeri anlamına gelen 7 büyük mabetleri vardır.¹
- 9 ve 19 sayıları kutsaldır; yıl on dokuz ay, her ay on dokuz gündür.
- 9 Temmuz, Bâb'ın idamı anısına "Suud Günü" olarak anılır. Tüm dünyada o gün saat 13:00 sularında tören yapılmaktadır.

Değerlendirme

Hüseyin Bal'ın bu eseri, Bahai topluluğunun tarihine, inanç yapısına, güncel dinamiklerine ve karşılaştığı zorluklara dair derinlikli bir bakış sunmaktadır. Çalışma, yalnızca inancın temel prensiplerini değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel bağlamdaki konumunu da ortaya koyarak zengin bir perspektif sağlamaktadır. Saha araştırması, konunun yerel düzeyde somut verilerle ele alınmasına imkân tanımakta ve esere özgünlük katmaktadır. Ancak eserde yer alan bazı istatistiklerin güncelliğini yitirmiş olması, bilgilerin geçerliliği açısından dikkate değer bir noktadır. Bununla birlikte, *Bahailik ve Bahai Gruplarının Niteliği: Antalya Örneği* hem akademik araştırmalar hem de genel bilgi edinme amacıyla başvurulabilecek değerli bir kaynaktır.

¹ Toplu ibadetin yasak olması nedeniyle yalnızca dua edilir ve mabedin, insanlara hizmet edecek bir kurum olarak işlev gördüğü ifade edilir. Her kıtada bir tane olmak üzere toplam yedi mabedi bulunan Bahailer, bu mabetler için "Meşrikü'l-Ezkâr" (Allah'ın zikrinin doğduğu yer) ifadesini kullanmaktadır. Tüm Bahai mabetleri, dokuz sayısının Bahailikteki sembolik önemini yansıtmak şekilde yuvarlak veya dokuzgen formda inşa edilmiş olup, dışarıda yer alan dokuz bahçeye uzanan dokuz patikayla çevrilidir. Türkiye'de Bahai mabedi bulunmamaktadır.

Türkiye İran Araştırmaları Dergisi
Turkish Journal of Iranian Studies

“Tanıtım nüshasıdır, para ile satılamaz.”
“Bandrol Uygulamasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmeliğin 5’inci maddesinin 2’nci fıkrası çerçevesinde bandrol taşıması zorunlu değildir.”